

ІРИНА ПРИБИТКОВА,

доктор економічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту соціології НАН України

Хроніки міграційних подій в Україні до і після розпаду СРСР

Abstract

Robert Park, the founder of the Chicago School of Sociology, held the migrations, revolutions and wars to be phenomena of the same nature so far as they break the natural course of human history. The migratory processes bear inevitably the marks of their time. Their nature and trends reflect productive, distributive, public and political relations immanent to the social system which has given rise to them. August 1991 and the following disintegration of the USSR and formation of the Commonwealth of Independent States became the turning-point in migration processes running on the boundless spaciousness of the collapsed empire. Migration situation assumed the new in essence characteristics, migratory priorities have changed. Transformation of all directions, structures and intensity of contemporary migratory movements is a new in the main phenomena and corroborates the truth of Robert Park's postulates.

The changes in migratory flows in Ukraine before and after the collapse of the Soviet Union are discussed in the article. The author has scrutinized the dominants of migratory situation in the different periods of migration history in Ukraine. It has been analyzed the state migration policy and its economical, social and ethnic consequences. The parameters of migration potential in Ukraine are given as well. The author comes to the conclusion that a new migratory balance is achieved in Ukraine. There is noted also a dual character of migration situation in the conditions of global financial and economic crisis. It is complicated to predict today its future design. Time will show.

Tempora mutantur...

Міграційні процеси неминуче несуть на собі відбиток свого часу. Характер і перебіг їх віддзеркалюють політичні, виробничі й суспільні відносини, іманентні системі, що їх породила. Доки система не зжила себе і не вичерпала властивих їй політичних, економічних і соціальних структур та правил і механізмів, що забезпечують їх функціонування, перебіг і логіка розвитку міграційних процесів наперед визначені. Зміни у їхньому змісті, формах і динаміці можуть статися лише за умови радикальної зміни системи політичних, адміністративно-правових, економічних і соціальних детермінант, що визначають і регламентують процеси міграції.

Розпад СРСР й утворення Співдружності незалежних держав стали поворотним моментом у розвитку міграційних процесів у пострадянському просторі. Вони набули принципово нового змісту й динаміки. Однак зміни відбулися не одразу. За умов перехідних суспільних станів міграції певний час розвиваються за сформованими канонами, повільно поступаючись ареною новим видам і формам міграційної рухливості населення. Змінюються міграційні пріоритети, трансформуються структура, напрями й інтенсивність потоків мігрантів. І якоїсь миті ми опиняємося перед лицем невідомих раніше реалій. Країни СНД ще об'єднує спільне міграційне минуле, проте кожна з них просувається сьогодні власними маршрутами, продиктованими національними “дорожніми картами”, крізь які проростають, ніби невибагливий подорожник, людські надії, бажання, тривоги й очікування. Отже, *як це було в Україні.*

1. Домінанти міграційних процесів до розпаду СРСР

Довгими повоєнними десятиліттями типи міграцій і їх динаміка, напрями та структура міграційних потоків у колишньому СРСР, і в Україні зокрема, визначалися й підтримувалися екстенсивною економічною політикою, що супроводжувалася постійним побільшенням робочих місць у містах і регіонах нового освоєння. Витратна економіка породила масові доцентрові потоки малокваліфікованої робочої сили із села до міст України і за її межі. Загалом у 1961–1990 роках міграційний приріст міського населення в країні досяг 7,7 млн осіб, а сільське населення зменшилося за рахунок міграційного відтоку на 6,7 млн жителів, зокрема у 1961–1965 — на 1,0 млн, у 1966–1970 — на 1,3 млн, у 1971–1975 — на 1,3 млн, у 1976–1980 — на 1,2 млн, у 1981–1985 — на 1,2 млн осіб. Проте у 1986–1990 роках міграційний вплив сільських жителів скорочується до 706,1 тис. осіб. Тенденція щодо зменшення обсягів міграції із сільської місцевості наступними роками зміцнюється: якщо у 1989 році міграційні втрати сільського населення становили 124,0 тис., а в 1990-му — 70,7 тис., то у 1991-му вони скорочуються до 36,4 тис., а 1992 року вперше за багато десятиліть українське село приймає 78,7 тис. нових жителів. Нова тенденція зберігається до 2002 року, збільшу-

¹ Час змінюється, і ми змінюємося разом із ним.

ючи загальну чисельність сільського населення за десять років на 380 тис. осіб. Суттєве значення для появи й закріплення вельми несподіваного для соціалістичного господарювання тренду мало спершу скорочення, а потім і відмова від цілком застарілої державної політики сільськогосподарського переселення сімей і організованого набору працівників в Україні, військових і громадських призовів молоді до армії й на новобудови, розподілу молодих спеціалістів після закінчення вищих і середніх навчальних закладів.

1.1. Сільськогосподарське переселення сімей та організований набір працівників

Одразу після завершення Великої Вітчизняної війни в Україні було створено Головне управління з організованого набору працівників і переселення сімей при Раді Міністрів УРСР, що стало попередником заснованого пізніше Міністерства праці України. Переселення в Україні здійснювали у трьох формах: як *міжреспубліканське, міжобласне і внутрішньообласне*.

Міжреспубліканське переселення відбувалося шляхом добору сімей із лав як сільського, так і міського населення всіх областей України, за винятком Миколаївської та Херсонської. Попервах переселенців відправляли на Сахалін і в Читинську область, згодом — у Казахстан, а 1970–1980-ми роками, аж до 1991-го — в Амурську область, у Приморський і Хабаровський край Російської Федерації. Щорічно на засадах переселення з України виїжджали від 2 до 2,5 тис. сімей за середньостатистичного розміру сім'ї — 3,4. Як правило, в кожній сім'ї було двоє працездатних її членів. Натомість до України з інших республік колишнього Радянського Союзу планового переселення не проводили. Прибуття сімей з інших республік у неорганізованому порядку оформлялися по приїзді за правилами внутрішньообласного переселення. Від другого кварталу 1991 року міжреспубліканське переселення сімей припинилося. Зазначу принагідно, що переселення здійснювалися на добровільних засадах, а головними пільгами для переселених сімей були надання їм житла і виплата одноразової грошової допомоги.

Міжобласне переселення сімей набуло розвитку в Україні одразу після Великої Вітчизняної війни й було спрямоване переважно до південних областей України — Херсонської, Миколаївської, Одеської, Запорізької, а також до Криму, де зводилися нові сільські поселення й створювалися колгоспи і радгоспи. Сюди переїжджали сім'ї переважно із праценадлишкових західних областей України. Лише впродовж одного 1949 року Херсонська область прийняла за *міжобласним і внутрішньообласним* переселенням 5650 сімей, а загалом упродовж 1949–1988 років у господарства цієї області переселилися 95 тис. сімей, що об'єднували 298 тис. осіб¹.

Наступними роками географія переселень розширюється: крім південних областей *внутрішньообласні переселення* почали відбуватися у східних і центральних областях України: Луганська, Донецька, Харківська, Сумська, Полтавська та ін. Наприкінці 1980-х років до них долучилися Вінницька і Волинська області.

¹ Розрахунки виконано автором за оперативними даними відділу міграцій і біженців Республіканського центру зайнятості України.

Найбільші обсяги переселень в Україні спостерігалися у 1950-ті й 1960-ті роки. Ще у 1970-х роках вони становили від 10 до 15 тис. сімей на рік, а в першій половині 1980-х років — від 8 до 10 тис. Успішність переселенської політики забезпечувалася передусім завдяки житловому будівництву, що велося за затвердженими Радою Міністрів України планами. Фінансування, як правило, здійснювали за рахунок пільгових кредитів Держбанку СРСР, а подеколи — за рахунок власних коштів господарств. Плани житлового будівництва доводили до відома областей, районів і господарств заселення. Під плани будівництва житла виділяли матеріально-технічні ресурси, а здійснювали його за типовими проектами у господарський спосіб, тобто силами самих господарств заселення. Плану будівництва житла для переселенців відповідав також план переселення сімей, що його виконувала служба зайнятості України.

Сільськогосподарське переселення сімей тривалий час слугувало однією із найефективніших форм працевлаштування й перерозподілу трудових ресурсів і мало на меті комплектування кадрами працівників і спеціалістів сільськогосподарських підприємств та організацій усіх форм власності переважно у працездостатніх населених пунктах. У процесі переселення могли брати участь лише особи, які безпосередньо працювали в сільськогосподарському виробництві, а також фахівці народної освіти, культури, охорони здоров'я, побутового обслуговування, фізичної культури та спорту, які були готові постійно жити й працювати в сільській місцевості.

У другій половині 1980-х років обсяги планового сільськогосподарського переселення сімей почали скорочуватися й у 1992 році наблизилися до межі вичерпання (лишень 243 сім'ї). Причин є кілька. Одна із них — необхідність виконання державної програми з відселення жителів районів, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Проте головна причина — швидке зниження обсягів будівництва переселенського житла, а потім і практично цілковите його припинення від 1989 року через відсутність цільового фінансування й постачання будівельних матеріалів, першою чергою — деревини. Від цього року припиняється *міжобласне* переселення сімей, а *внутрішньообласне* здійснюється в мізерних кількостях із використанням раніше побудованого житлового фонду чи залишених сільськими жителями будинків, що потребували ремонту.

Водночас швидкими темпами скорочуються й обсяги організованого набору працівників. Подібно до сільськогосподарського переселення сімей, організований набір працівників проводили від 1989 року за прямими договорами між місцевими органами зайнятості та підприємствами, організаціями й установами. Організований набір здійснювали у двох формах: *міжреспубліканській* і *міжобласній*. Якщо у 1980 році за міжреспубліканським оргнабором з України було відправлено 14732 особи, а за міжобласним — 118690, потім у 1984 році — відповідно 13391 і 76957 осіб, то 1992 року — лишень 833 і 622 особи. У 1992 році Житомирський, Закарпатський і Херсонський обласні центри зайнятості взагалі не уклали договорів з оргнабору, а укладені Луганським, Дніпропетровським, Миколаївським, Тернопільським і Чернігівським обласними центрами були розірвані в односторонньому порядку їхніми контрагентами-підприємствами через руйнацію господарських зв'язків, загрозу зупинки більшості з них через не-

постачання матеріалів і комплектувальних частин, збільшення вартості людських перевезень і внаслідок зростання безробіття. У деяких випадках обласні органи зайнятості мусили самі скасовувати чинність укладених договорів через несплату контрагентами витрат з добору й відправлення працівників. Зокрема, було розірвано договір між Волинським обласним центром зайнятості та Печорською лісоперевалочною базою через невіплату останньою 57,3 тис. руб. за відправлення 62 працівників, а Харківський обласний центр зайнятості призупинив відправлення працівників на плавбазу “Маршал Мерецков” (Владивосток).

Міжреспубліканський організований набір робочої сили добігав кінця: укласти договори щодо відправлення підприємствам Російської Федерації лише 243 працівників спромоглися 1993 року тільки Республіка Крим, Львівська, Хмельницька і Чернігівська області. А для відправлення 925 працівників за міжобласним оргнабором у 1993-му встановити договірні відносини змогли спільними зусиллями лише вісім обласних і Київський міський центри зайнятості.

Ухваленій незадовго до розпаду Радянського Союзу Закон УРСР “Про пріоритетність соціального розвитку села та аграрно-промислового комплексу в народному господарстві України” від 17 жовтня 1990 року і постанови Ради Міністрів України й відомчі інструкції на його підтримку¹ пробуксували. За даними Міністерства сільського господарства України станом на 1 січня 1992 року аграрному сектору країни бракувало 298,5 тис. осіб, для яких необхідно було побудувати 108 тис. будинків чи квартир, а за даними Міністерства фінансів на будівництво житла у працenedостатніх сільських населених пунктах України було виділено цільовим призначенням у 1993 році лишень 501 млн крб, що за тодішніх цін на будівельні матеріали могло забезпечити будівництво тільки 150–200 будинків.

Тим часом налаштованих переселитися з міст, районних центрів, робітничих поселень України та з інших країн СНД у сільську місцевість України виявилось чимало. Добровольці зверталися з письмовими й усними проханнями до всіх інстанцій — від сільських рад до президента країни. Сила-силенна потенційних переселенців розсилали запити безпосередньо на підприємства та в організації АПК. Але на них, як правило, скрізь очікувала відмова через відсутність житла. За даними Республіканського центру зайнятості², потенційний потік переселенців до сільської місцевості на 1 серпня 1992 року становив 16 тис. сімей, які об’єднували 54,6 тис. осіб, у тому числі 5,9 тис. сімей (19,9 тис. осіб) з інших країн СНД. Проведені у 1992–1993 роках під керівництвом автора статті соціологічні опитування в рамках проекту “Соціально-демографічний потенціал переселенців у пра-

¹ Постанова Ради Міністрів України “Про додаткові заходи щодо розвитку індивідуального житлового будівництва в селі і поліпшення соціально-демографічної ситуації у працenedостатніх господарствах” від 15 грудня 1990 року № 369; Постанова Кабінету Міністрів України “Про переселення сімей у сільську місцевість і організований набір працівників” від 11 жовтня 1991 року № 253; Тимчасова інструкція “Про порядок проведення переселення сімей у сільську місцевість” (№ 103), затверджена Постановою Міністерства праці України від 30 грудня 1991 року № 103, та низка інших, пізніших.

² Лист Республіканського центру зайнятості від 13 липня 1992 року № 14/4-753.

ценедостатню місцевість України” свідчать, що у січні 1993-го кожен четвертий городянин України розглядав переїзд у сільську місцевість як можливу перспективу (в липні 1992 року — кожен третій). Серед потенційних переселенців переважала молодь: дві третини їх становили особи віком до 40 років, зокрема 37% — до 30 років.

Через відсутність житла підприємства й організації Агропромислового комплексу України навіть за дефіциту трудових ресурсів у сільському господарстві відмовлялися від укладання договорів із місцевими органами зайнятості про добір і направлення їм переселенців. Водночас обласні управління сільського господарства порушували питання перед Міністерством сільського господарства України стосовно прийняття 8 тис. переселенців у працenedостатні господарства у 1993 році й будівництва для них як мінімум 4 тис. будинків чи квартир. Зазначу, що, за даними Республіканського центру зайнятості України, в нашій країні станом на 1 січня 1992 року налічувалося 7612 працenedостатніх сільських населених пунктів, що становило 27% загальної кількості їх у країні.

1.2. Структура міграційних потоків

Упродовж трьох десятиліть (1960–1990) внутрішньореспубліканська міграція на три чверті формувала механічний приріст міського населення. І більша її частина припадала на внутрішньообласні переміщення сільського населення до міст. Екстенсивна економіка міста поглинала основний контингент сільських мігрантів: постійна потреба в малокваліфікованій робочій силі забезпечувалася переважно за рахунок дітей селян. Частка їх у структурі потоків внутрішньообласної міграції всі ці роки перебувала на рівні 85–90%.

Поряд із міграцією сільського населення до міст значного поширення в Україні набули територіальні переміщення в сільській місцевості. Питома вага сільських новоселів помітно вища порівняно із містом¹. Мігранти, які жили в селах республіки менш як 10 років, становили 42,3%, а понад 25 років — лише 27,7%. Для міста це співвідношення було таким: 34,8% і 30,6%. У цих відмінностях дістали відображення і вища приживаність сільських мігрантів у містах, і підвищений рівень міграційної рухливості сільського населення після його паспортизації у 1976–1981 роках.

Міжобласний обмін населенням в Україні характеризувався різними тенденціями в сільській і міській місцевості. Територіальний перерозподіл сільських мігрантів здійснювався за принципом “найближчого сусідства” — місцем заселення їх ставала міська і сільська місцевість двох-трьох суміжних областей. Переважну частину міграційного припливу населення до міст області поглинали обласні центри. Міжобласний перерозподіл мігрантів-городян супроводжувався концентрацією їх у найбільших містах республіки: Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі, Запоріжжі, Донецьку, Львові.

У 1980-ті роки внутрішньообласний перерозподіл сільських і міських жителів як джерело формування населення, як і раніше, зберігав своє зна-

¹ Розрахунки виконано автором за даними вибіркового соціально-демографічного обстеження населення, проведеного 1985 року ЦСУ СРСР.

чення: і 1960-ми, і 1970-ми роками частка його у внутрішньореспубліканській міграції залишалася на рівні 72–75%.

Обмін населенням між Україною та іншими республіками і регіонами СРСР усі три десятиліття (1960–1990) характеризувався сталістю основних параметрів і стабільністю географії міграційних зв'язків. Головним партнером України з міграційного обміну всі ці роки залишалася РСФСР, і передусім Уральський, Центрально-Чорноземний, Північно-Кавказький, Північно-Західний і Східно-Сибірський райони. А частка міжреспубліканської міграції у прирості населення України три десятиліття поспіль не виходила за межі 25%. Ця обставина, безперечно, вплинула на формування національного складу населення України.

1.3. Зміни в розселенні сільського і міського населення

Інтенсивний міграційний обмін населенням як усередині України, так і з іншими регіонами й республіками СРСР спричинився до радикальних змін у розселенні жителів України.

Концентрація населення у великих містах країни супроводжувалася територіальним перерозподілом сільських жителів із периферійних, глибинних районів до приміських. У цьому процесі міста виконували функції своєрідних ядер кристалізації нових соціально-просторових структур сільського розселення. Назагал слід відзначити зв'язок районів концентрації сільських жителів із найскладнішими й найдинамічнішими виробничими, урбаністичними і транспортними структурами, що утворюють економічний опорний каркас території країни. Концентрація населення в містах і зростання внаслідок міграційного припливу концентрації сільських жителів у приміських районах — два боки одного процесу урбанізації.

Одночасно в межах сільської місцевості України відбувалося формування слабкозаселених регіонів із регресивною віковою структурою населення і значними за площею землями, виведеними з господарського обігу.

На розвиток міграції в Україні постійно й істотно впливав інвестиційний процес. Широкомасштабне виробниче будівництво, не збалансоване із наявними трудовими ресурсами, концентрація новостворених робочих місць у містах і приміських зонах, залишковий принцип виділення капітальних вкладень у розвиток соціальної сфери й диспропорції у розподілі їх між містом і селом, приміськими і глибинними районами — всі ці супутники інвестиційного процесу радянського штибу суттєвим чином зумовили розміри, динаміку, інтенсивність, напрями і структуру міграційних потоків в Україні в десятиліття, що передували розпаду Радянського Союзу. Зміна характеру розселення міського і сільського населення в Україні — безпосередній результат територіального перерозподілу жителів країни, відзначеного доцентровими тенденціями.

1.4. Зайнятість і міграційні процеси

Передбачалося, що розвиток нових форм і методів господарювання в рамках процесів *перебудови* наприкінці 1980-х років супроводжуватиметься масовим звільненням і перерозподілом працівників підприємств, установ і організацій, а також появою безробітних. У 1988–1989 роках було вивільнено 561,5 тис. осіб. З-поміж них 206,8 тис. були працевлаштовані на

тих самих підприємствах, у тому числі 34,5 тис. направлені на укомплектування других і третіх змін і нового виробництва, а 103,4 тис. пішли на пенсію. Подальшого працевлаштування потребували лише 185 тис. працівників. У результаті проведених реорганізацій у міністерствах і відомствах чисельність працівників республіканського апарату скоротилася на 32%. Перехід на дволанкову систему управління дав змогу скоротити чисельність обласного, районного (міського) і господарського апарату міністерств і відомств від 212,9 тис. осіб у 1987 році до 102,9 тис. у 1989-му. Зменшилася також чисельність апарату органів управління в кооперативних і громадських організаціях¹.

У 1989 році органи з працевлаштування населення мали інформацію щодо 1,3 млн осіб (4,4% трудових ресурсів України), не зайнятих у суспільному виробництві. Цей контингент охоплював осіб, що тимчасово не працюють у зв'язку зі зміною місця роботи, звільнених із виробничої сфери, звільнених за порушення трудової дисципліни, відрахованих із навчальних закладів (загалом 1,1 млн осіб). Сюди були також включені 101 тис. випускників загальноосвітньої школи без певного роду занять, 65 тис. ладних працювати пенсіонерів і 40 тис. осіб, зайнятих раніше в домашньому й особистому підсобному господарстві.

Однак звільнення працівників не супроводжувалося пошквалюванням міграційної активності населення в Україні. Це пояснюється передусім малими розмірами контингенту, що реально потребував працевлаштування. Звільнення мало переважно умовний характер. Проблему працевлаштування певною мірою пом'якшував і розвиток альтернативних видів зайнятості. Так, за даними ЦСУ України, чисельність працівників кооперативів зросла у 1988–1989 роках від 248,8 тис. до 779,4 тис. осіб (або у 3,1 раза). У сфері індивідуальної трудової діяльності кількість зайнятих збільшилася за цей період від 79,1 тис. до 125,1 тис. осіб [Народное хозяйство, 1990: с. 71]. Стримувальний вплив на зростання територіального перерозподілу працівників справляла також відсутність вільного ринку житла й інститут прописки з його обмеженнями.

Утім, саме 1988–1989 роки можна вважати часовою віхою в міграційній історії України. На перший план виходять нові проблеми: в країні з'являються біженці, особи, які шукають притулку, економічні мігранти, раніше депортовані особи, незаконні мігранти. В Україну повертаються громадяни, які поїхали звідси в різний час і з різних причин. Цей період відкриває новий розділ у міграційному літописі країни.

2. Міграційні процеси у пострадянському просторі: 1990-ті роки

Наприкінці 1980-х років увиразнилися нові тенденції в динаміці, структурі й напрямках міграційних потоків російськомовного населення в республіках СРСР. Упродовж тривалого часу українці становили суттєву частину міграційного приросту міського населення в союзних республіках, утворюючи із росіянами і білорусами групу із найвищими показниками

¹ За даними ЦСУ України (див.: [Народное хозяйство, 1990]).

міграційної рухливості й приживаності в місцях заселення. Наприкінці 1980-х років розміри міграційного приросту в республіках СРСР скорочуються, потік мігрантів-українців у зворотному напрямі збільшується, і 1990 року починається зниження абсолютних розмірів українського населення в усіх регіонах Радянського Союзу, за винятком самої України, а також Росії й Білорусі. Основна маса українців, що повертаються, вирушає до України. У 1990 році 76,9% міграційного приросту міського населення в нашій країні (150,8 тис. осіб) становили українці. До міст Російської Федерації переселилися 26,9 тис., а до міських поселень Білорусі — 2,4 тис. наших земляків.

Широко обговорюються ймовірність і сценарії реалізації міграційного потенціалу української діаспори в Росії та повернення цих українців на історичну батьківщину. Результати опитування етнічних українців у Росії, проведеного в 1992 році Фондом “Общественное мнение”, продемонстрували, що 29% із них вирішили пов'язати свою долю з Росією, зберігши російське громадянство; 48% не хотіли б утрачати зв'язку ані з Росією, ані з Україною, сподіваючись здобути подвійне громадянство; 13% до моменту опитування не визначилися з рішенням, а кожен десятий однозначно обрав українське громадянство. При цьому установки на переїзд до України і вибір того чи того громадянства помітно різнилися за регіонами і соціально-демографічними групами. На момент опитування лише 45% респондентів були впевнені в тому, що вони залишаться в Росії [Грушевський, Кутковець, 1992: с. 24–25].

Уже наприкінці 1980-х усі союзні республіки вступають у смугу радикальних пертурбацій у системі політичних, економічних, соціальних і національних інтересів, що є характерним для перехідних суспільних станів. Це супроводжувалося соціальною дезорганізацією, міжнаціональними конфліктами та масовими міграціями. Розвиток кровопролитних громадянських війн на Кавказі й у Центральній Азії обертається масовою втечею з цих районів слов'янського населення і корінних жителів. З'являється ймовірність зростання міграції із прибалтійських країн.

Значна частина віднесених вітрами історичного розлому людей опиняється в Україні в пошуках притулку. З метою розв'язання питань облаштування їх у країні створюються тимчасові урядові комісії. Відповідальність за виконання ними конкретних завдань покладається на галузеві відділи апарату уряду України. У квітні 1988 року із появою в Україні вимушених мігрантів з Азербайджану в структурі Республіканського центру зайнятості Міністерства праці України створено відділ міграції та біженців, що відповідає за прийом, облаштування та працевлаштування цих людей. Заразом він виконує функції робочої групи при тимчасових урядових комісіях. Такий підхід до розв'язання організаційних питань виявився найпрактичнішим: Міністерству праці України, що має розгалужену структуру територіальних органів, вдавалося розв'язувати практично всі питання, пов'язані з розміщенням шукачів притулку.

Міністерство праці України зберігало ці функції й на початку 1990-х років, залишаючись до створення у квітні 1993 року Міністерства України зі справ національностей і міграції основним органом виконавчої влади, від-

повідальним за прийом і облаштування вимушених мігрантів і біженців, які прибували в пошуках притулку з інших республік СРСР, а згодом — із країн СНД.

Початок 1990-х років — час перелому в структурі міграційних процесів, появи нових видів міграційного руху, яких раніше в Україні не було. Помітно зросла еміграція населення до країн Старого і Нового Світу, з'явився новий тип короткочасної (човникової) міграції із комерційними цілями до країн Східної Європи, Туреччини і Китаю. Завдяки великій протяжності зовнішніх кордонів Україна стає країною транзитної нелегальної міграції з країн третього світу. Розгортається процес повернення раніше депортованих з України народів — кримських татар, німців, греків, болгар, вірменів. Набуває розвитку еміграція вчених — “інтелектуальний відплив”. І зрештою, Україна стає країною трудової міграції. Деякі з цих процесів беруть початок у пізніх 1980-х.

2.1. Вимушені мігранти і біженці

Карабахський конфлікт, що тлів від осені 1987 року, вибухає вже в лютому 1988-го сумгайтськими погромами вірменів в Азербайджані та масовою втечею азербайджанців із Нагірно-Карабахської автономної області, переважно зі Степанакерта. Наступного літа у Ферганській долині в Середній Азії спалахнули зіткнення між громадами, наслідком яких став виїзд 60 тис. турок-месхетинців і форсована репатріація до Криму раніше депортованих кримських татар. Лише у 1990–1993 роках із Грузії у результаті абхазького й південноосетинського конфліктів виїхали 244 тис. осіб. Громадянська війна, що вибухнула в Таджикистані у 1992–1993 роках, змусила 195,9 тис. людей тікати до сусідніх держав Центральної Азії, Російської Федерації й інших країн СНД [Міграція населення, 1996: с. 4]. Наприкінці жовтня 1992 року зіткнення між Північною Осетією та Інгусетією призводять до виселення 43 тис. інгушів із Приміського району Північної Осетії [Конференція СНГ, 1996: с. 19].

За оперативними даними Відділу міграції та біженців Республіканського центру зайнятості України від березня 1988-го до березня 1993 року загальна кількість громадян, які вимушено залишили місця постійного проживання, та осіб, перемішених до України з районів бойових дій в Азербайджані, Вірменії, Грузії, Таджикистані та Росії, сягнула 17636, з-поміж яких 7119 були після прибуття працевлаштовані. Серед них українці становили 26,7%, росіяни — 26,5%, вірмени — 23,3%. У липні 1992 року до України з Придністров'я приїздять 59669 біженців, у тому числі 30672 дитини. При Кабінеті Міністрів із представників різних міністерств і відомств створюють Комісію зі справ біженців, яку очолює один із віце-прем'єрів. Її головне завдання полягає в координації роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади й організації тимчасового розміщення і працевлаштування прибулих, а також надання їм медичної і соціальної допомоги. Аналогічні комісії створюються на місцях. Постанова Ради Міністрів України від 8 липня 1992 року затверджує Тимчасове положення про порядок визначення статусу біженців із Республіки Молдова і надання їм допомоги. Переважна частина прибулих (51783 осіб) розселилася у родичів, 4535 — у гуртожит-

ках і готелях, 2522 — у школах, 799 — у дитячих садках, а 28 осіб потрапили до лікарень. Основну масу біженців із Придністров'я прийняла Одеська область (53329). Решту розмістили в Миколаївській (4551), Вінницькій (672) і Дніпропетровській областях (396).

У 1989–1990 роках після міжнаціональних зіткнень у Ферганській долині в Узбекистані на Півдні України й у Донбасі з'являються 10,1 тис. турок-месхетинців [Клінченко та ін., 1999: с. 5, 20]. У 1995–1997 роках Україна приймає біженців із Чечні, зареєстровано близько 3 тис. звернень їх до органів виконавчої влади України. За даними Державного Комітету у справах національностей і міграції на 1 січня 1997 року 2609 осіб набули статусу особи, що перебуває у ситуації, подібній до ситуації біженців, із них 1834 прибули з Чечні і 775 — з Абхазії [Миграция населения, 1996: с. 141].

За даними Міністерства статистики України, яке досліджувало наприкінці 1991 року причини міграції до України, 70,8% переселених у її межі прибули із Росії, 6,4% — із Молдови, 4,7% — із країн Середньої Азії, 4% — із Білорусі, 3,6% — із Грузії, 3,4% — з Азербайджану, 3,3% — із Казахстану, 2,2% — із прибалтійських країн. Кожен восьмий переселенець мотивував свій переїзд до України загостренням міжнаціональних стосунків у країні попереднього проживання.

В Україні дедалі частіше знаходять притулок біженці з-за кордонів СНД. Вони прибувають переважно з Афганістану, Пакистану, Шрі-Ланки, низки африканських країн і країн Близького Сходу. Переважна більшість із них — афганці, що мали тісні зв'язки з режимом Наджибулі і в'їхали в Україну до 1995 року. У березні 1994-го в Україні розгортає діяльність Управління зі справ біженців ООН (УВКБ ООН). Ухвалений у 1993 році в країні Закон “Про біженців” набирає чинності лише 1996-го. До 2001 року статус біженця був наданий 5,1 тис. осіб, які звернулися із клопотанням про його надання. Із них половина (2,5 тис. осіб), за даними УВКБ ООН на 1 січня 2005 року мешкали в Україні. Кожен другий із них — афганець, 709 осіб — біженці з країн СНД, у тому числі 168 — із Чечні, 318 — з Африки і 120 — з країн Близького Сходу. Переважна маса біженців живе в Києві, Харкові й Одесі.

2.2. Репатріанти

Повернення українців на історичну батьківщину, що розпочалося наприкінці 1980-х років, сягає піка у 1990-му, коли в Україну приїжджають 150,8 тис. осіб українського походження, що становлять три чверті прибулих сюди мігрантів (76,9%). 1992 рік поклав початок різкому погіршенню економічної ситуації в Україні. Стартувала, швидко набираючи темп, інфляція, з'явилися перші ознаки системного безробіття, вочевиднилася бюджетна криза. Уперше увиразнилася депопуляція в загальнонаціональних масштабах, яка охопила всю територію України, її сільську і міську місцевість.

Поглиблення економічної кризи, падіння рівня життя і зростання непевності навіть стосовно найближчої перспективи призвели спершу до скорочення міграційного приросту населення в Україні, а потім — до його еміграції за межі країни. Від початку 1994 року українці виїжджають з України частіше, ніж приїжджають. Утім, міграційний баланс складається на користь

України: контингент етнічних українців, які сюди переселилися, становив за період 1992–2000 років 189,9 тис. осіб. Репатріація українців поступово уповільнюється. Українців, які 2000 року повернулися на батьківщину, виявилось вдвічі менше, ніж у 1997 році. Знижується також еміграція українців.

2.3. Емігранти

Еміграція населення з України розпочалася ще у 1970-х роках. Вона була малочисельною і мала етнічне забарвлення. Незважаючи на жорсткі еміграційні обмеження, з країни виїжджали євреї. За даними ВВІР МВС, чисельність їх у 1970-х роках сягала 71 тис., при цьому дві третини з них поїхали вже у 1975–1979 роках. У 1987 році з введенням нової інструкції щодо оформлення виїзних документів масштаби еміграції розширюються. Усього за десять років (1987–1997) вона охопила 562,2 тис. осіб, з-поміж яких 311,2 тис. поїхали до Ізраїлю, 113,3 тис. — до США, 59,8 тис. — до Німеччини. До інших країн виїхали 77,9 тис. колишніх громадян країни [Міграційна ситуація, 1998: с. 219]. У 1994 році контингент емігрантів сягнув 58,7 тис. осіб, що виявилось рекордною величиною за всі роки незалежності України. Наступними роками розміри еміграції послідовно зменшувалися й у 2002 році становили лишень 26,7 тис. осіб. До цього часу Ізраїль вже втратив роль головної країни еміграції. Відбулося переорієнтування еміграційних потоків на користь Німеччини та США.

Помітною тенденцією другої половини 1990-х є скорочення інтенсивності міграційного обміну України з країнами СНД і Балтії, хоча вони, як і раніше, залишаються міграційними партнерами України. Україна невпинно втрачає населення в процесі обміну іммігрантами з Росією і Білоруссю, а припливу мігрантів з інших країн СНД і Балтії недостатньо для компенсації цих втрат. На росіян і українців припадає понад 80% міграційних утрат приблизно в рівних частках.

2.4. Повернення раніше депортованих народів

У 1987 році розпочинається повернення до України депортованих у 1944-му кримських татар, німців, вірменів, греків, болгар та інших народів із колишніх республік СРСР, передусім з Узбекистану. Ухвалена 14 листопада 1989 року Верховною Радою СРСР *Декларація про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, що зазнали насильницького переселення, і забезпечення їхніх прав* суттєво стимулювала пришвидшення цього процесу. Розробляються першочергові заходи щодо розв'язання проблем повернення кримських татар¹. У січні 1990 року було створено Державну комісію з проблем кримськотатарського народу, яку очолив В.Догужієв. Комісія мала на меті розроблення програми повернення депортованих на батьківщину і координацію заходів, пов'язаних із репатріацією. Концепція програми ґрунтувалася на принципах планового централізованого підходу й передбачала, що репатріація в організованих формах має розпоча-

¹ Затверджені Постановою Ради Міністрів УРСР “Про першочергові заходи щодо розв'язання питань, пов'язаних із поверненням кримських татар до Кримської області” від 16 серпня 1990 року № 192.

тися 1991 року і завершитися 1996-го. Кримський облікком ухвалює рішення щодо розселення й облаштування неорганізовано прибулих на півострів у 1989–1990 роках репатріантів. Проте дуже швидко вочевидноється, що плановані масштаби й терміни повернення кримських татар суттєво різняться із реальним процесом. Швидка репатріація їх підтримувалася не лише загрозою міжнаціональних конфліктів у місцях депортації, а й непевністю їх щодо стабільності перебудови.

Урядові рішення самі по собі не могли забезпечити успішного повернення раніше депортованих у Крим. Рішення потребували підкріплення послідовною господарською, соціальною, національною і культурною політикою в площині практичних справ. Значну організаційну роботу з прийняття, розміщення та працевлаштування кримських татар, що поверталися, проводив Центр зайнятості Кримської області (згодом АРК — Автономної Республіки Крим). Тільки впродовж 1991 року до Криму повернулися 10556 сімей раніше депортованих кримських татар (41556 осіб). А загалом станом на 1 березня 1993 року на півострів прибули й отримали прописку 46063 сім'ї (180516 осіб), однак Республіканський центр зайнятості зміг працевлаштувати тільки 54,4 тис. зі 100 тис. репатріантів працездатного віку. В цей період залишалися чинними переселенські програми, тож службі зайнятості Криму вдалося оформити упродовж 1988–1992 років переїзд на півострів 521 сім'ї кримських татар, надавши їм пільгові переселенські будинки із присадибними ділянками. Від 1990 року переселенське будівництво в Криму вже не ведеться, тому репатріантів розселяють у будинках забудівлі колишніх років.

Після розпаду СРСР і припинення діяльності союзних органів прийом і облаштування репатріантів забезпечує Комітет зі справ депортованих народів Ради Міністрів АРК. У березні 1992 року створюються Фонд депортованих народів Криму і Республіканська комісія зі справ депортованих народів Криму. А 9 жовтня 1992 року з ініціативи України було укладено Бішкекську угоду країн-учасниць СНД з проблем відновлення прав депортованих осіб, національних меншин і народів. У підґрунтя Угоди було покладено підходи, які мали сприяти розв'язанню проблем депортованих на міждержавному рівні. Проте в ній були відсутні ключові положення, які б передбачали пайову участь країн-членів СНД у фінансуванні програм повернення депортованих народів і осіб на історичну батьківщину, відшкодування вартості житла, залишеного ними в місцях виїзду. У листопаді 1993 року було створено Державний комітет зі справ національностей АРК, відповідальний за розв'язання питань репатріації та розміщення раніше депортованих.

Темпи повернення раніше депортованих поступово скорочувалися. Якщо у 1989 році на історичну батьківщину повернулися 28,3 тис. кримських татар, у 1990-му — 33,8 тис., у 1991-му — 41,4 тис., то наступними роками кількість репатріантів, що прибували до Криму, починає зменшуватися із 27,3 тис. у 1992-му до 2,2 тис у 2000 році. Що стосується вірменів, болгар, греків і німців, то повернення їх до Криму розпочалося ще у 1960–1970-х роках, хоча й у невеликих обсягах.

На початок 2001 року до Криму повернулися і здобули українське громадянство 232,2 тис. кримських татар¹. Половина з них не мала влаштовано-го житла, 73% мешкали в компактних поселеннях, де була відсутня соціальна інфраструктура і робочі місця, до 40% репатріантів були безробітними². До цього часу в Криму вже мешкали 1866 греків, 537 німців, 320 вірменів і 308 болгар із числа раніше депортованих.

Переважає частина тих, хто повернувся у 1990-х роках в Україну, опинилися в крайній скруті. Вимушені продавати за безцінь житло в місцях виїзду і витративши виручені кошти на переїзд і перевезення багажу, ці люди були не в змозі ані купити квартиру, ані побудувати новий будинок для своєї сім'ї. Майже 21 тис. кримськотатарських сімей не могли завершити вже розпочате будівництво житла через багаторазове подорожчання будівельних матеріалів; 9 тис. сімей стояли в черзі на отримання квартир, будівництво яких велося за рахунок бюджетних коштів, виділених державою для облаштування депортованих. Найважче було тим, хто був змушений тікати з районів бойових дій. Вочевидилося, що Україні несла самостійно, без допомоги ззовні, забезпечити облаштування репатріантів. Ще сутужнішою справою виявилось знайти кошти для продовження репатріації в цивілізованих формах. Певну допомогу в облаштуванні німецьких репатріантів надала Німеччина. Розпочалася реалізація Програми розвитку ООН з інтеграції кримських татар та етнічних меншин.

Чисельність німців за даними перепису населення 1939 року досягала в Україні 453,3 тис. осіб. Більшість із них мешкали в Запорізькій (86,3 тис.), Одеській (78,8 тис.), Донецькій (47,4 тис.), Миколаївській (41,6 тис.), Житомирській (36,4 тис.), Дніпропетровській (26,2 тис.), Херсонській (19,2 тис.) і Луганській (17,5 тис.) областях. Крім того, на території Криму розселилися ще 51,3 тис. етнічних німців. За даними Перепису населення 1989 року в Україні мешкали лише 37,9 тис. етнічних німців.

Після заяви Президента України Л.Кравчука стосовно готовності України прийняти і розселити в країні до 2000 року близько 400 тис. раніше депортованих німців розпочалася репатріація їх, насамперед із середньоазійських республік. 28 лютого 1992 року було створено Українсько-німецьку міждержавну комісію зі справ повернення депортованих німців в Україну. Основними районами компактного розселення репатріантів визначено Одеську, Миколаївську, Херсонську, Запорізьку і Дніпропетровську області. Уряд України заявляє про намір включити до цього переліку ще три райони Криму, сподіваючись на відповідне розширення матеріальної й фінансової підтримки з боку уряду Німеччини. Першочерговими завданнями програми переселення етнічних німців є будівництво житла і створення малих і середніх підприємств з переробки сільськогосподарської продукції. Передбачається, що одночасно мають бути розв'язані проблеми, пов'язані з оподаткуванням, землекористуванням і громадянством репатріантів.

¹ За даними паспортної, реєстраційної й міграційної служби Головного управління МВС України в Криму.

² За даними Республіканського центру зайнятості АРК.

У цей час створюється також Україно-німецький фонд з метою організації й фінансування повернення депортованих німців у місця їхнього історичного проживання на теренах України¹.

Однак здійснити ці плани не вдалося. Зусилля обох сторін — і України, і Німеччини — не увінчалися успіхом. Процес “не пішов”. Невдовзі з’ясувалося, що репатріанти розглядають Україну лише як проміжний етап у своєму просуванні на захід. Проведене у червні 1992 року Інститутом соціології НАН України опитування етнічних німців за репрезентативною вибіркою засвідчило, що 71,6% із них заявили про свій намір поїхати з країни. Стати громадянами Німеччини висловили бажання 61,3%, а мати подвійне громадянство — 5,4% опитаних в Україні етнічних німців. Тільки 18,3% респондентів воліли б зберегти українське громадянство (див.: [Евтух и др., 1993: с. 23]).

З’ясувалося, що міграційні плани етнічних німців в Україні зумовлені передовсім економічними мотивами: 36,5% із них не були впевнені в завтрашньому дні; 35,1% назвали як спонукальний мотив еventуального від’їзду погіршення умов життя; 24,5% пояснювали свої міграційні наміри високим рівнем життя в Німеччині, а 17,7% сподівалися на гарантований соціальний захист, що його їм забезпечить історична батьківщина. Політичні чи етнокультурні мотиви потенційні емігранти називали куди рідше: так, лише 13,5% із них зазначили як мотив переїзду відсутність в Україні автономної національної освіти, а 10,3% — дискримінацію на національному ґрунті (див.: [Евтух и др., 1993: с. 25]).

З іншого боку, можливості ФРН з прийняття іммігрантів були практично вичерпані. Тільки впродовж 1991 року кількість іммігрантів у Німеччині збільшилася порівняно із попереднім роком на третину, сягнувши 256 тис. осіб. Між політичними партіями ФРН було досягнуто згоду з питання імміграції: потік переселенців необхідно взяти під суворий контроль і, мірою можливості, скоротити. Під тиском обставин ухвалюється рішення ліквідувати Українсько-німецький фонд². Репатріація німців в Україну так і не набула масових масштабів.

2.5. Нелегальні мігранти

Нелегальна транзитна міграція стала для України абсолютно новою проблемою. Вона виникла у зв’язку з появою іноземців, які прибували в країну за такими каналами, як туризм, транзитний проїзд, безвізовий в’їзд зі службовою і приватною метою, ба й просто порушуючи правила в’їзду, і залишалися в Україні. Більшість із них, зокрема вихідці з країн Азії й Африки, використовували географічне положення України для проникнення в країни Центральної та Західної Європи. Посилення імміграційного контролю в цих країнах супроводжувалося накопиченням в Україні значного контингенту нелегальних мігрантів. У 1995 році було зареєстровано понад 70 тис.

¹ Указ Президента України від 12 лютого 1992 року (див.: [Етнополітика в Україні 1998: с. 165–169]).

² Указ Президента України від 20 грудня 1996 року.

випадків порушення нелегалами правил перебування на території країни. Більш як 200 осіб були депортовані з України у примусовому порядку, що обійшлося органам внутрішніх справ у 10 млрд крб. Ще близько 3 тис. нелегалів було відправлено до місць їхнього попереднього проживання власним коштом. Серед них були громадяни Азербайджану, Грузії, Вірменії, Росії, В'єтнаму, Індії, Афганістану, Пакистану, Сирії, Ізраїлю, Йорданії, Ірану та Польщі.

Лише у 1995 році в Україні було ліквідовано 144 канали нелегальної міграції, що перетворилася на прибутковий бізнес для кримінальних структур. За даними Державного комітету України з охорони Державного кордону цього ж року в Україні було затримано 9787 нелегальних мігрантів, а загальна кількість їх від 1991 року досягла 30042 [Міграція населення, 1996: с. 139]. У 1996 році в Україні набрали чинності *Правила в'їзду іноземців в Україну, виїзду їх з України і транзитного проїзду крізь її територію*¹.

2.6. Міграційні установки і перспективні напрями розвитку потенційної міграції населення

Розміри потенційної міграції, як свідчать результати соціологічних опитувань населення стосовно його міграційних установок і настроїв на початку 1990-х років, були доволі істотними. За даними соціологічного опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України у 1992 році², у найближчі 2–3 роки майже кожен другий житель країни (45%) мав намір поїхати за кордон, проте не був упевнений, що йому це вдасться; хотів і сподівався, що йому це вдасться, ще кожен шостий; кожен третій такого бажання не висловив; і лишень 5% вагалися під час відповіді на запитання щодо міграційних планів.

Цілі закордонних поїздок у людей помітно різнилися. Про намір емігрувати заявили тільки 4% учасників опитування. Виїхати за межі України в пошуках тимчасової роботи в іншій країні воліли б 17%, і приблизно стільки ж волонтерів (16%) виявилися прихильниками економічного туризму, сенс якого вкладався у лапідарну формулу: *купити – продати товар*. Понад третину українських громадян виявилися прихильниками закордонного відпочинку і туризму. Проте троє з десяти не мали жодного бажання зніматися з якоря в пошуках синього птаха. Контингент сиднів рекрутувався переважно за рахунок пенсіонерів: 80% представників цієї страти не планували у найближчі 2–3 роки закордонних поїздок. Доволі часто не бажали в жодному разі залишати рідні пенати різнороби (32%) і селяни (30%). Однак кваліфіковані працівники теж не надто прагнули закордонних поїздок (26%). Стільки ж керівних кадрів (26%) – керівників підприємств та організацій і

¹ Затверджені Постановою Кабінету Міністрів України від 1 лютого 1996 року.

² Проект здійснений під керівництвом Н.Паніної. Опитування проводили за вибіркою, що репрезентує доросле населення України віком понад 18 років за статтю, віком, освітою, національністю, регіоном проживання і типом населеного пункту. Опитано 1800 осіб. Похибка репрезентативності не перевищує 2,5%.

працівників сфери управління — не збиралися в найближчі 2–3 роки виїжджати за межі України.

Потенційна міграція за кордон помітно відрізнялася за своїми цілями в кожній соціально-професійній групі. Так, на еміграцію були зорієнтовані частіше за інших учні та студенти (12%), а також керівники підприємств та організацій (8%). Тимчасовій роботі за кордоном найчастіше віддавала перевагу учнівська молодь (35%), фахівці технічного профілю (28%) і селяни (26%). З метою відпочинку й туризму воліли б відвідати інші країни представники практично всіх соціально-професійних груп, крім пенсіонерів, частка яких становила лише 12%. Найактивнішими прихильниками закордонного відпочинку і туризму виявилися науковці, працівники культури, освіти й охорони здоров'я (54%), службовці з числа технічного персоналу (50%), фахівці технічного профілю (47%). Ентузіастами комерційного туризму виявилися першою чергою студенти (25%), селяни (17%), керівники підприємств (14%) і гуманітарна інтелігенція — науковці, медики, вчителі, працівники культури (13%).

Найпопулярнішими серед потенційних мігрантів країнами у 1992 році були США, Німеччина, Польща, Канада, Японія. Остання викликала у більшості з них переважно туристичний інтерес, а Польща — комерційний. У плані можливості тимчасової роботи частіше за інших люди називали США, Німеччину і Канаду. Преференції розподілилися так: 21% учасників опитування хотіли б виїхати до США, 18% — до Німеччини, 15% — до Польщі, 14% — до Канади, 11% — до Японії, 6% — до інших країн Західної Європи. Рідше наші співвітчизники віддавали перевагу Угорщині (5%), Чехії та Словаччині (4%), Ізраїлю (3%), Південно-Африканській Республіці (2%), іншим країнам Африки й Азії (1%). На виїзд як для тимчасової роботи, так і на постійне проживання за кордоном були зорієнтовані близько третини фахівців технічного профілю і понад чверть гуманітарної інтелігенції.

Одночасно соціологічним центром “Пошук” було проведено опитування 1500 учнів старших (9–11) класів у Києві, Київській і Хмельницькій областях. За даними цього дослідження, переважна більшість учнів старших класів (83%) воліли би працювати за кордоном за тимчасовою трудовою угодою, якщо їм вдасться отримати роботу за бажаним фахом. На таких умовах кожен другий із них (54%) був ладен поїхати за кордон назавжди. Напевно, українська молодь не пов'язувала на початку 1990-х років свої професійні плани з економікою України, оцінюючи у такий спосіб її неперспективність у найближчому майбутньому [Независимость, 1993].

Отже, економічні реалії в Україні на зорі її незалежності зумовили доволі суттєві відцентрові тенденції потенційної міграції. Не виправдали себе й надії на реалізацію значного міграційного потенціалу української діаспори у ближньому зарубіжжі: доцентрові міграційні потоки так і не линули на історичну батьківщину. У 1994 році розпочався відплив населення з України. І хоча швидкість цього процесу за кілька років помітно зменшилася, Україна все одно зазнала певних міграційних втрат, розміри і характер яких обговорюватимуться в наступному розділі.

Тут зауважмо лише, що міграційні процеси, які поширилися в Україні у 1990-х роках, не мали яскравої домінанти. Вони вирізнялися багатоман-

ніттям різновидів і форм і мали динамічний характер. Саме в цей період розпочинається формування міграційного законодавства в Україні й виокремлюються найважливіші напрями державної міграційної політики.

3. Новітні міграційні процеси: 2000-ті роки

У 1998–2000 роках міграційний обмін між Україною та країнами СНД і Балтії поступово скорочувався. Еміграційні потоки зменшувалися швидшими темпами, ніж імміграційні, що спричинилося до зниження міграційних втрат України. Заразом знижувалися темпи обміну населенням між Україною та країнами далекого зарубіжжя, внаслідок чого розміри негативної нетто-міграції зменшилися на 9%.

Україну регулярно використовували як транзитну країну незаконні мігранти, які намагалися потрапити до країн Західної Європи. Тим часом як західний кордон України за підтримки міжнародних організацій та урядів західноєвропейських держав перебував під надійним контролем, її східний кордон залишався прозорим. У результаті цього незаконні мігранти продовжували проникати в країну, з якої їм дедалі важче було вибратися й у якій вони перебували у крайній скруті. У 1999 році за порушення правил перебування в країні було затримано 87,5 тис. незаконних мігрантів, а 2000-го — вже 89,0 тис. Незаконна міграція викликала дедалі більше занепокоєння влади України.

Міграційна історія України на початку третього тисячоліття вирізняється рисами наступності. Не втратила актуальності проблема повернення на історичну батьківщину раніше депортованих кримських татар. І хоча цей процес суттєво вповільнився, репатріанти, як і раніше, зазнають неабияких труднощів у процесі облаштування й реінтеграції у кримську спільноту.

Комерційні човникові поїздки українських громадян, що набули значного розвитку у першій половині 1990-х років, поступово втратили колишній розмах; мірою розвитку безробіття на зламі тисячоліть дедалі ширшою ставала закордонна трудова міграція. Як і раніше, всередині країни тривають переміщення великих мас людей: на внутрішньорегіональний і міжрегіональний перерозподіл населення припадає понад 90% усіх міграційних потоків в Україні.

3.1. Міграційна ситуація в Україні: загальна характеристика

У 2002–2004 роках загальна кількість зареєстрованих переміщень в Україні, включно з усіма мігрантами незалежно від напрямку їхнього руху, регіонів, країн і типів поселень, щорічно становила більш як півтора мільйона осіб. У 2003 році чисельність зареєстрованих мігрантів зменшилася на 5,5 тис. (від 1553,8 тис. осіб у 2002-му до 1548,3 тис. у 2003-му). Структура міграційних потоків свідчить, що внутрішньорегіональні переміщення людей становлять понад половину всіх міграцій в Україні (58,2% щодо прибуття і 56,4% щодо вибуття). Як і попередніми роками, основним типом міграційного руху в країні залишається перерозподіл населення між сільською місцевістю і міськими поселеннями в межах свого регіону (області, територіальної автономії чи місцевості, підпорядкованої міськраді). Міжрегіо-

нальна міграція, хоч і менш значна за обсягом територіальних переміщень населення, є, втім, доволі помітною складовою міграційного руху в країні. Обсяг міграцій населення з одного регіону до іншого в межах України становить третину всієї валової міграції в країні (36,6% щодо прибуття і 35,5% щодо вибуття). Розміри міграційних потоків між Україною і республіками колишнього Радянського Союзу, з одного боку, та країнами далекого зарубіжжя — з іншого, мінімальні й забезпечують менш як 10% усієї валової міграції.

Однак саме зовнішня міграція населення України, опинившись ще на початку 1990-х років у центрі уваги дослідників, аналітиків, політиків і журналістів, і досі не втратила своєї привабливої сили. За цей час міграційні процеси помітно змінилися.

Упродовж 1991–1993 років нетто-міграція в Україні була позитивною. За рахунок міграційного притоку чисельність населення збільшилася на 488,3 тис. осіб: у 1991-му — на 148,4 тис., у 1992-му — на 288,1 тис., у 1993-му — на 49,6 тис. осіб. Проте від 1994 року міграційний обмін в Україні набуває зовсім іншої динаміки, і нетто-міграція стає негативною. Саме цього року міграційні втрати характеризуються максимальним щодо 1990-х років показником — 143,2 тис. осіб. Упродовж наступних чотирьох років ця тенденція зберігається. За рахунок міграційних втрат населення України послідовно скорочується: у 1995-му — на 94,5 тис., у 1996-му — на 131,1 тис., у 1997-му — на 82,1 тис., у 1998-му — на 93,6 тис. осіб. У наступні роки міграційна ситуація дещо поліпшується, втрати населення за рахунок міграції зменшуються майже вдвічі, сягнувши 1999 року 44,8 тис., а 2000-го — 46,6 тис. осіб. Таким чином, на зламі тисячоліть Україна вичерпала ті міграційні накопичення, що були зроблені на початку 1990-х.

Тенденція до зниження міграційних втрат в Україні закріплюється й у 2002 році. Вони становлять уже 33,8 тис. осіб, а 2003-го — лише 24,2 тис., що вдвічі менше порівняно із 2000 роком. Тенденція до поліпшення міграційної ситуації в Україні залишається незмінною. У 2004-му міграційні втрати населення України знижуються до 7,6 тис. осіб, а в першому півріччі 2005 року зафіксовано міграційний приріст населення у 3,4 тис. осіб.

На початку 2000-х міграційні втрати населення України формувалися передусім за рахунок його еміграції до країн далекого зарубіжжя. Так, у 2000 році з-поміж 46,6 тис. жителів, що поїхали з країни, 40,7 тис. (87,3%) вирушили саме до цих країн, і лише 5,9 тис. (12,7%) — до країн СНД і Балтії. І хоча 2003-го спостерігалися зміни в структурі потоків емігрантів (серед 24,2 тис. жителів України, які її залишили, 16,4 тис., тобто 67,9% поїхали назавжди в далеке зарубіжжя, а 7,8 тис., або 32,1%, — до країн СНД і Балтії), все одно еміграція в далеке зарубіжжя на початку 2000-х років залишалася домінантною складовою міграційних втрат населення України. Зазначу принагідно, що порівняно із 2000 роком скорочення населення за рахунок міграції до країн Старого і Нового Світу зменшилося у 2003-му у 2,5 раза (від 40,7 тис. до 16,4 тис. осіб), тоді як втрати населення України внаслідок її обміну мігрантами з країнами СНД і Балтії зросли в 1,3 раза (від 5,9 тис. до 7,8 тис. осіб). Чи стане це новим трендом, з'ясується за кілька років.

Основними країнами еміграції жителів України були 2003 року Німеччина, Сполучені Штати Америки та Ізраїль. Порівняно із 2000-м абсолютні

розміри еміграції до Німеччини мало змінилися, проте істотно зросла її частка в когорті вибулих до країн далекого зарубіжжя громадян (від 26% у 2002-му до 39,8% у 2003-му). Водночас дещо збільшилася питома вага емігрантів до Сполучених Штатів Америки (21,0% у 2000-му і 27,8% у 2003-му), тоді як абсолютні розміри контингенту тих, хто туди поїхав, зменшилися від 9,7 тис. до 6,4 тис. осіб у 2003 році. Помітно змінилися й абсолютні, і відносні розміри еміграції до Ізраїлю: у 2003 році на постійне місце проживання в цю країну виїхало у 5,1 раза менше колишніх громадян України, ніж у 2000 році (3,4 тис. проти 17,5 тис. осіб), а питома вага їх у загальному контингенті емігрантів з України зменшилася від 39,0% до 14,6%. Військове протистояння Ізраїлю і Палестини не може не впливати на розвиток міграційної ситуації на Близькому Сході.

Якщо на початку 1990-х років до Ізраїлю, Німеччини та Сполучених Штатів Америки емігрували переважно євреї, то у 2002–2003 роках ситуація змінилася. Туди виїжджали здебільшого українці та росіяни. Так, серед тих, хто поїхав до Німеччини, питома вага українців дорівнювала у 2003-му 48,7%, росіян — 15,4%, євреїв — 18,0%, німців — 9,5%, решти — 8,4%. До Сполучених Штатів Америки виїжджали першою чергою українці (76,0%); частка росіян становила 8,6%, євреїв — 3,7%, представників інших національностей — 11,7%. Половина із тих, хто 2003 року поїхав до Ізраїлю, — це українці (50,9%), у 2,6 раза рідше виїжджали росіяни (19,8%) і євреї (21,6%). Представники інших етнічних груп емігрували значно рідше (7,7%). Канаду обирали головним чином українці (68,5%) та росіяни (21,9%). До країн далекого зарубіжжя їхали передусім люди працездатного віку і з високим освітнім рівнем.

Міграційний обмін населенням із країнами СНД і Балтії характеризувався у 2003 році помітно більшим порівняно із країнами далекого зарубіжжя числом тих, хто поїхав (40,6 тис.), і тих, що приїхали до країни (32,9 тис.). Однак міграційні втрати населення при цьому виявилися значно меншими — загалом 7,8 тис. осіб. Основними міграційними партнерами України, як і в попередні роки, залишалися Російська Федерація, Білорусь, Молдова, Узбекистан, Казахстан. Найбільший за розмірами міграційний обмін спостерігався між Україною і Російською Федерацією.

У цьому обміні Україна щороку втрачала своє населення. Порівняно із 1999 і 2000 роками міграційні втрати країни на користь Російської Федерації 2003-го помітно збільшилися (14976 осіб проти 5562 і 13123 осіб відповідно). Білорусь була другою після Росії країною, яка має профіцит у міграційному обміні з Україною: щорічні втрати українського населення в цьому випадку мали тенденцію до послідовного зниження: 3,7 тис. у 1998-му; 2,5 тис. у 1999-му; 1,8 тис. у 2000-му, 1,6 тис. у 2002-му і, нарешті, 1,2 тис. у 2003 році. Решта країн СНД і Балтії були міграційними донорами України.

У міграційному обміні з країнами і ближнього, і далекого зарубіжжя Україна у 2003 році найчастіше втрачала своїх співгромадян — росіян (6923 особи) і українців (8652 особи). Ці міграційні втрати були частково перекриті за рахунок імміграції до України кримських татар (1316 осіб), вірмен (611 осіб), молдован (212 осіб), грузинів (285 осіб).

Міграційні втрати населення мали місце у 2003 році майже в усіх регіонах країни, крім Київської і Харківської областей, а також Києва і Севастополя. Назагал у 2003 році коефіцієнт міграційного скорочення чисельності населення становив в Україні 0,5 у розрахунку на 1000 населення.

У 2004–2005 роках у перебігу міграційних процесів сталися позитивні зміни. Як і попередніми роками, міграційний обмін населенням України із країнами СНД і Балтії характеризується значно більшими контингентами мігрантів порівняно з країнами далекого зарубіжжя. Причому міграційні втрати населення в цьому обміні у 2004–2005 роках невпинно зменшуються, а потім трансформуються в міграційний приріст: у 2004-му Україна отримує 4,0 тис. нових громадян, а 2005-го кількість їх зростає до 11,8 тис. осіб. Як і раніше, основними міграційними партнерами України залишаються Російська Федерація, Білорусь, Молдова, Узбекистан, Казахстан. До 2005 року Україна в міграційному обміні з Росією щорічно втрачає населення. І лише у 2005 році вперше за тривалий час Росія й Україна міняються ролями. Білорусь — друга після Російської Федерації країна, що тривалий час зберігала профіцит у міграційному обміні з Україною. Кілька останніх років поспіль статистика фіксує послідовне скорочення щорічних міграційних втрат України в обміні населенням із Білоруссю.

Решта країн СНД і Балтії забезпечують Україні міграційний приріст населення, зміцнюючи її демографічний потенціал. Ще раз наголошу: Російська Федерація у 2005-му вперше за останні 15 років виступила в ролі міграційного донора України, забезпечивши їй того року приріст населення в розмірі 1,1 тис. осіб.

Отже, упродовж 2002–2006 років мала місце диверсифікація потоків міждержавної міграції в Україні. Якщо загальний обсяг зареєстрованих переміщень населення між Україною та іншими країнами, що охоплюють усіх мігрантів незалежно від напрямків їх переміщення і країн, зменшився загалом в 1,6 раза (від 118737 у 2002-му до 74209 у 2006-му), то в міграційному обміні з країнами далекого зарубіжжя за цей самий період він скоротився в 1,8 раза, а з країнами СНД і Балтії — в 1,5 раза. Внесок країн СНД у валову міграцію у 2002–2006 роках збільшився від 72% до 74%. Таким чином, географія міждержавних міграційних потоків в Україні поступово набуває рис просторової структури міграційних переміщень у країні, що існувала тут раніше (на початку 1990-х).

Зміни розмірів і структури міграційних потоків супроводжувалися поліпшенням міграційної ситуації в Україні. Уже 2005 року вона стає країною-реципієнтом, а її міграційні втрати у 2004–2005 роках компенсують колишні співвітчизники із країн СНД. Проте у 2006 році, уперше від початку 1990-х років, в Україні відзначається приріст населення за рахунок міграційного обміну з далеким зарубіжжям. І хоча його розміри незначні й становлять лишень 1539 осіб, проте сам по собі цей факт знаменує перелом у розвитку міграційної ситуації в Україні і її трансформації з країни походження до країни призначення для іммігрантів як із країн СНД, так і далекого зарубіжжя. У 2007 році чисельність іммігрантів із країн СНД зростає в Україні до 10763, а з країн далекого зарубіжжя — до 2220 осіб.

3.2. Закордонна трудова міграція населення

Розпад єдиного народногосподарського комплексу колись могутньої країни позбавив робочих місць величезну армію малокваліфікованих працівників на пострадянських просторах. Вітчизняні ринки праці негайно відреагували сегментацією — перебудовою структури і зміцненням важких для подолання суперечностей між *ядром* ринку робочої сили та його *периферійними верствами*. Нагадаю, що до периферійних верств належить численний контингент працівників, зайнятих некваліфікованою працею, жінки з малолітніми дітьми, молодь, інваліди і, хоч як це дивно, технічна і гуманітарна інтелігенція — науковці, лікарі, вчителі й інженери. Саме вони, опинившись на периферії ринку праці, стали першопрохідниками на непростій ниві комерційного туризму, більшою мірою відомого як *рух човників*; зовнішньої та внутрішньої трудової міграції, економічної еміграції, зрештою. Трудові маятникові мігранти долучилися до цього трудового почину в найприродніший спосіб. Можливо, їм було навіть легше за решту адаптуватися до ситуації, що складалася на ринку праці: адже в їхньому активі вже був солідний досвід роботи за межами місця проживання.

На початку 2005 року майже половина населення України (46,6%) була радше незадоволена своїм становищем у суспільстві, а кожен третій так і не зміг розібратися у власних відчуттях. На запитання, якою мірою жителі країни задоволені своїм життям загалом, 44,5% із них відповіли, що або не задоволені ним зовсім (12,7%), або радше не задоволені (31,8%). Задоволені тією чи тією мірою власним життям виявилось в 1,6 раза менше (28,4%). Утім, коли йдеться про *рівень задоволеності життям у конкретному населеному пункті*, спостерігаємо баланс позитивних і негативних оцінок: 35,2% мешканців українських міст і сіл висловлюють незадоволеність якістю життя, тоді як 34,2% цілком схвально оцінюють рівень його комфортності. Проте кожен п'ятий українець ладен поїхати з рідних місць. Найчастіше люди називають адреси за межами України. Підштовхує співвітчизників до такого рішення насамперед необхідність пошуку роботи і заробітку. І хоча рівень безробіття в Україні, обчислюваний за методологією МОП, скоротився від 11,9% економічно активного населення у 1999 році до 6,8% у першому півріччі 2008 року, однак їхня мотивація за цей період не змінилася.

За даними Інституту соціології НАН України, отриманими в рамках проекту “Українське суспільство: моніторинг соціальних змін”, відносні розміри безробіття в країні досягали у квітні 2008 року 8,2% її працездатного контингенту. Три чверті дорослого населення країни вважають, що найважче знайти роботу, що відповідає їхній кваліфікації й гідно оплачується. І хоча ситуація на ринку праці потроху поліпшується, кожен четвертий дорослий житель України й досі переконаний, що важко влаштуватися на будь-яку роботу. Обмеженість вибору робочих місць на українських ринках праці супроводжується відносно невисокою мобільністю робочої сили всередині країни, з одного боку, а з іншого — забезпечує стабільний інтерес працівників до можливостей працевлаштування за її межами.

За даними моніторингового вибіркового соціально-демографічного обстеження “Соціально-економічна захищеність населення України”, що його здійснює Державний комітет статистики України, більшість працівників

(80,6%) мають доволі великий загальний виробничий стаж (понад 10 років), тоді як стаж від 6 до 10 років мають 6,5%, а менш як 6 років — 12,9% працівників. 3-поміж них змінювали основне місце роботи впродовж останніх п'яти років один раз тільки 18,3% учасників опитування, 6,1% — двічі, а 3,4% — більш як два рази. Решта 72,2% постійно працювали на одному робочому місці [Соціальні індикатори, 2005: с. 93]. Загроза втратити роботу дуже непокоїть людей, оскільки для більшості з них заробітна плата слугує єдиним джерелом доходу.

Разом із тим трудові відносини в Україні дедалі більшою мірою набувають ринкових рис. Ця метаморфоза супроводжується зміною поведінкових стереотипів: вітчизняний працівник частіше відмовляється від пасивної позиції спостерігача і стає активним актором на вітчизняному ринку праці. Упродовж останніх дванадцяти місяців 15,3% працівників були зайняті пошуками іншої роботи. Серед головних причин, що спонукали їх до цього, вони називають бажання збільшити особистий дохід (59,7%) і поліпшити умови праці (19,4%) або підстрахуватися на випадок втрати вже наявної роботи (11,2%) [Соціальні індикатори, 2005: с. 94]. А ризик залишитися без роботи доволі високий, що люди повною мірою усвідомлюють. Та попри все рівень невпевненості працівників в успішності пошуків іншого робочого місця в останні кілька років повільно, але послідовно знижувався.

У разі втрати роботи практично кожен четвертий співвітчизник, який має заняття, готовий у пошуках заробітку переїхати до іншої місцевості. Як і раніше, головним стимулом для такого рішення є висока заробітна плата, про що заявляють три чверті працівників. А головними причинами відмови від рішення про переїзд і надалі залишаються сім'я і житло (відповідно 51,8% і 51,0%). Особливо слід відзначити зміну пріоритетів у процесі вибору місця евентуальної роботи. Потенційні гастарбайтери сьогодні рідше називають країни далекого зарубіжжя й дедалі частіше віддають перевагу іншим регіонам України (26,4% проти 31,6%) [Соціальні індикатори, 2005: с. 94].

Вплив глобалізації на вітчизняні ринки праці українські громадяни оцінюють із великою часткою обережності. Майже кожен другий від будь-яких оцінок утримався (у 2002 році — 51,6%, у 2003-му — 45,2%, а 2004-го — 46,9%). Кожен п'ятий упродовж кількох останніх років не приховував свого негативного ставлення до перспектив глобалізації. Частка ентузіастів, які вірять у невідворотність благ, що їх обіцяє країні входження у світову ринкову економіку і залучення до відповідних культурних процесів, не надто значна, хоча й має тенденцію до зростання: 12,8% у 2002-му і 17,8% у 2004-му [Соціальні індикатори, 2005: с. 95].

Хоч там як, але зараз гастарбайтерським інтенціям українців вдається з лихвою перекривати їхні негативні очікування можливих зіткнень із не в усьому незрозумілою, а відтак сповненою неясних небезпек і ризиків химерою на ім'я глобалізація. Вони напрочуд стабільно вирушають за тими самими закордонними адресами на тимчасові заробітки: як і раніше, у 13,7% сімей, за даними моніторингу Інституту соціології НАН України, є щонайменше одна людина із досвідом роботи за межами країни, а особистий досвід роботи за кордоном має кожен десятий житель нашої країни. У західних областях України закордонна трудова міграція набула найбільшого поширен-

ня порівняно з іншими регіонами: тут у кожній п'ятій сім'ї є чи була раніше людина, яка тимчасово працює в іншій країні; у південних регіонах таких сімей близько 13%, у центральних — майже 10%, у східних — лише 8%. Якщо загалом у країні налічується 12,1% домогосподарств, члени яких мають досвід тимчасової роботи за кордоном, то в малих містах частка їх сягає 14,6%. Чемпіонами серед них є малі міста із населенням до 20 тис. мешканців: тут кожна четверта сім'я має щонайменше одного члена, який працював за межами України. У найближчий рік 22,2% дорослих жителів малих міст із населенням до 20 тис. знову збираються на заробітки до інших країн.

До 2008 року особистий досвід роботи за кордоном здобули 10,7% жителів, з-поміж яких 4,2% виїжджали на заробітки один раз, 1,5% — двічі, 4,1% — три і більше разів. У поточному році тимчасові трудові поїздки за кордон планували 6% дорослих громадян України, в тому числі в західних областях країни — 14%, а в південних, центральних і східних — від 4% до 5%. Українські гастарбайтери демонструють вищий рівень оптимізму (41,0% проти 36,2%) порівняно зі співвітчизниками, які не працювали в інших країнах. Кожен четвертий із них вважає, що все не так погано і можна жити, тоді як аналогічної думки дотримуються лише 17,4% їхніх співвітчизників, які ніколи не працювали за межами України. Оцінюючи найближчу перспективу, 45,8% українців, які мають досвід роботи в інших країнах, упевнені, що їхнє життя найближчим роком більш-менш налагодиться. Наші співгромадяни, які не їздили за кордон на заробітки, рідше демонструють оптимістичні очікування (39,7%).

3.3. Трудова маятникова міграція сільського населення в Україні

Щоденні масові міжпоселенські переміщення робочої сили, вельми поширені в Україні за радянських часів, і зараз актуальні, хоча й утратили колишній розмах. Трудові потоки в міські поселення країни, що сягали у 1970-х і 1980-х роках мільйонних розмірів, забезпечували сільським жителям і мешканцям малих міст роботу, гідний дохід і залучення до благ урбаністичної цивілізації. Вітчизняна статистика красномовно свідчить про доволі динамічний розвиток процесів трудової маяткової міграції в радянський час і сталість їх за доби розпаду більшості союзних економічних і політичних структур.

Трудова маяткова міграція в її сучасній іпостасі, як і колись, є одним із різновидів внутрішньої міграції населення в країні. Її підґрунтя завжди становили трудові пересування сільських жителів до міських поселень. У 1960–1985 роках сільське населення, постійно зайняте в різних галузях народного господарства міських поселень, збільшилося в 2,7 раза й досягло на 1 січня 1986 року 1689,8 тис. осіб. Зростали в цей період і його відносні розміри: частка маятникових мігрантів у загальній чисельності сільського населення працездатного віку збільшилася у 1960–1985 роках у 3,7 раза й сягнула на початку січня 1986 року 19,4%. Іншими словами, кожен п'ятий сільський житель працездатного віку працював у місті. Проте середньорічні темпи приросту розмірів трудової маяткової міграції від середини 1970-х років почали знижуватися й становили у 1976–1980 роках 1,6%, а у 1981–1985-му — 1,5%. Для порівняння зазначу, що в роки восьмої радянської

п'ятирічки (1966–1970), кращої за економічними показниками з усіх подальших, середньорічний темп приросту трудової маятникової міграції досягав 7,6%¹.

Станом на 1 січня 1991 року понад 28% зайнятих у народному господарстві країни сільських жителів (2165,2 тис. осіб) працювали за межами свого населеного пункту, із них 21,4% щодня їздили на роботу в міста і селища міського типу. До розпаду СРСР залишається менш як рік, руйнівні дезінтеграційні наслідки якого невдовзі підірвуть державні інститути, економічні системи і структури, непорушну, здавалося б, дружбу народів і супроводжуватимуться масовою втечею людей з обжитих місць. А що ж трудова маятникова міграція?

П'ять років по тому, 1 січня 1996 року, вочевиднюється, що вона, як і раніше, існує, хоч і з невеликими втратами. З-поміж загалу зайнятих сільських жителів кожен четвертий працює за межами рідного села. Таких налічується в Україні 1670,5 тис. осіб. Із них на роботу до міст і селищ міського типу виїжджають 1217,5 тис., або кожен п'ятий сільський житель. Тобто знову таки кожен п'ятий!

Мине ще п'ять років, і ми знову виявимо на вітчизняних ринках праці присутність трудових маятникових мігрантів. На 1 січня 2001 року за межі свого населеного пункту виїжджав на роботу, як і колись, кожен четвертий сільський житель (25,6%), зокрема в міста й інші міські поселення — кожен п'ятий. Зазначу справедливості заради, що скорочення загальної чисельності сільського населення внаслідок його природного і міграційного зменшення не могло не вплинути на абсолютні розміри трудової маятникової міграції. Зі зменшенням упродовж 1996–2001 років на 30,6% контингенту сільських жителів, що мають заняття, кількість трудових мігрантів знизилася до 810,5 тис. осіб, зберігши при цьому колишні відносні розміри. Наголошу також, що за цей самий період у 2,6 раза побільшало осіб працездатного віку, *зайнятих тільки в особистих підсобних господарствах*. Цей контингент сягнув до 1 січня 2001 року 2139,3 тис. осіб. І пояснити його зростання можна радше труднощами пошуку роботи, ніж бажанням працювати на отриманих (переважно на папері) земельних наділах.

Чотири роки по тому чисельність працюючих за межами свого населеного пункту сільських жителів збільшується до 1523,8 тис., а питома вага їх у загалі зайнятих зростає до 40,2%. З-поміж них на 1 січня 2005 року в містах і селищах міського типу працювали 28,5%.

До цього часу кількість сільських населених пунктів, у яких відсутні бодай якісь суб'єкти господарської діяльності, досягла 13975, або 49,3% загальної чисельності всіх населених пунктів у сільській місцевості. Їхні жителі просто приречені на пошуки роботи за межами постійного місця про-

¹ Розрахунки виконано автором у 1960–1990 роках за даними Одноразового звіту щодо статевого і вікового складу сільського населення на 1 січня поточного року (Форма ЦСУ УРСР 9“С”). Під час обчислення показників за 1991, 1996, 2001 і 2005 роки авторка скористалася даними суцільного обстеження соціально-економічного становища сільських населених пунктів Державним комітетом статистики України (за формою державного статистичного спостереження № 1 — село).

живання. Не меншою мірою актуалізується проблема пошуку роботи й заробітку в малих містах країни.

Крім відсутності робочих місць у сільській місцевості країни значні масштаби розвитку трудової міграції пояснюються образливо низькими зарплатами, що часто не дотягують навіть до рівня прожиткового мінімуму; низькою якістю життя й відчуттям його безперспективності; відсутністю жодних гарантій забезпеченого майбутнього для своїх дітей. Утім, розвиток трудової міграції всередині країни створює противагу закордонній міграції, що вимиває населення із сільської місцевості й малих міст і зміцнює тим самим їхній демографічний потенціал.

4. Міграційний потенціал жителів України

4.1. Потенційна міграція

Потенційна міграція — це психологічний стан готовності до виїзду з конкретного населеного пункту чи країни, що характеризується прийнятим, але не реалізованим рішенням стосовно переїзду. Вимірюється показниками структури міграційних установок: питомою вагою осіб, які прийняли, але ще не реалізували наміру поїхати, і відносними розмірами інших контингентів населення, що не висловили бажання залишити старе і звичне місце проживання.

За даними соціологічного опитування, проведеного в лютому–березні 2004 року Фондом “Демократичні ініціативи” і Центром соціальних і політичних досліджень “СОЦІС”¹ за участі автора, лише 15,2% жителів України мали намір виїхати до іншої країни на постійне проживання. У півтора раза частіше (23,2%) вони готові тимчасово залишити межі країни з метою працевлаштування за кордоном. Ладних навчатися в інших країнах виявилось тільки 2,7%. Найбільша кількість наших співвітчизників виявила бажання здійснити закордонний вояж із туристичною метою (27,2%). Стільки ж співвітчизників нікуди виїжджати за межі країни не планували (27,8%).

Потенційні емігранти. Найчастіше бажання поїхати назавжди з країни з’являється у мешканців Західного регіону: про це заявляють 21,6% дорослих жителів Львівської і Тернопільської областей, 17,3% населення Чернівецької області, 11,6% — Хмельницької області. Кожен четвертий житель країни, який належить до контингенту потенційних емігрантів, живе саме тут, на Заході України.

Доволі високий еміграційний потенціал має також населення Північно-Східного регіону України (Харківська, Сумська області). Звідси готовий виїхати назавжди до іншої країни кожен п’ятий житель. Проте питома вага їх у складі корпусу еventуальних емігрантів помітно нижча, ніж на Заході країни — 12,6%.

Практично таку саму участь можуть взяти в еміграції й жителі Сходу країни: кожен сьомий потенційний емігрант з України мешкає в Донецькій

¹ Опитування проведено за вибіркою, що репрезентує доросле населення України за основними соціодемографічними характеристиками й охоплює всі регіони України. Опитано 1200 респондентів. Похибка репрезентативності не перевищує 3,0%.

і Луганській областях. А поїхати звідси на постійне місце проживання (ПМП) за кордон воліє також кожен сьомий житель цього регіону (13,7%). Південь України, включно з Автономною Республікою Крим, зміг би забезпечити сукупними людськими ресурсами лише 12,6% контингенту добровільних емігрантів. Стільки ж волонтерів (12,6%) обіцяє “поставити під дорожню валізу” й Північ країни (Житомирська і Київська області разом зі столицею).

У рівних частках візьмуть участь у гаданому (але не в реальному!) процесі еміграції і жителі Центрального регіону (Вінницька і Черкаська області), і жителі Придніпров'я (Дніпропетровська і Запорізька області) — 11,0% і 11,5% відповідно. Частіше за інших налаштовані на виїзд за межі України з метою залишитися за кордоном назавжди жителі сільської місцевості (25,8%), малих міст із населенням менш як 50 тис. осіб (13,2%) і селищ міського типу (12,6%), що становить у сумі понад половину контингенту потенційних емігрантів (51,6%). Частка столичних жителів, які мають намір виїхати на ПМП за межі країни, в закордонному десанті мінімальна й не перевищує 6,0% (табл. 1).

Найчастіше до еміграції українських громадян підштовхують скрутна економічна ситуація в країні (29,5%), однаковою мірою бажання краще заробляти і жити в більш цивілізованих умовах (по 25,3% відповідно), а також шкідливі для здоров'я екологічні умови (11,8%). Помітно рідше люди називають складні політичні умови в країні (5,4%), бажання жити в безпосередній близькості від родичів і друзів (4,3%), бажання здобути ліпшу освіту (3,3%), побоювання з приводу міжнаціональних конфліктів (3,1%).

Потенційні трудові мігранти. Частіше за інших ладні поїхати на тимчасові заробітки до інших країн жителі Західного регіону країни: про це заявляють від 26,4% до 30,8% мешканців Буковини і Прикарпаття. Відносні розміри лав потенційних гастарбайтерів із Північного і Південного регіонів країни майже такі ж великі: відповідно 28,7% і 29,8% їхніх жителів мають намір тимчасово попрацювати за кордоном. Населення Центрального регіону Північного Сходу країни і жителі столиці рідше виявляють бажання щодо пошуку заробітку за межами України (відповідно 20,0%, 18,9% і 19,7%). Рідше за інших заявляють про намір тимчасово попрацювати в інших країнах жителі Східного регіону (16,3%).

Кожен четвертий потенційний гастарбайтер живе в Західному регіоні, майже кожен п'ятий — на Півдні країни, кожен дев'ятий — на Сході і стільки ж на Півночі України, кожен восьмий — у Придніпров'ї. Рідше за інших готові до участі в гастарбайтерському десанті жителі столиці та Північно-Східного регіону країни (відповідно 4,7% і 7,2% від загальної чисельності контингенту потенційних закордонних трудових мігрантів).

Контингент потенційних трудових мігрантів формується на третину (31,9%) із жителів сільських поселень, удвічі рідше — з мешканців малих міст із населенням менш як 50 тис., і втричі рідше — із мешканців селищ міського типу. Сукупна питома вага їх досягає 57,0% загалу еventуальних гастарбайтерів. А разом із жителями міст, чисельність яких не перевищує 100 тис. осіб, відносні розміри загону жителів України, які мають намір знайти роботу за кордоном, становлять 62,7%. Таким чином, основна маса українських громадян, зорієнтованих на тимчасові трудові поїздки до інших країн, проживає в сільській місцевості й невеликих містах.

Чи хотіли б Ви поїхати за кордон?

Розподіл потенційних мігрантів за регіонами і типами населених пунктів	Розподіл міграційних установок, %					
	Так, для постійного проживання	Так, на тимчасову роботу	Так, на навчання	Так, із туристичною метою	Ні	Важко відповісти
Розподіл за регіонами						
Київ	6,0	4,7	9,4	7,3	3,6	6,4
Північний	6,6	11,1	9,4	7,6	9,9	8,5
Центральний	11,0	10,4	12,5	11,6	15,6	4,3
Північно-Східний	12,6	7,2	6,2	7,3	9,3	12,8
Північно-Західний	5,5	6,8	6,2	6,4	7,8	17,0
Південно-Східний	11,5	12,5	12,5	12,0	10,5	12,8
Західний	14,8	11,8	6,2	11,0	7,2	6,4
Південно-Західний	5,0	5,7	–	4,6	3,3	2,0
Південний	7,7	12,9	21,9	7,4	11,2	6,4
Крим	5,0	5,7	3,2	7,6	3,0	–
Східний	14,3	11,2	12,5	17,2	18,6	23,4
Загалом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Розподіл за населеними пунктами						
<i>Міські поселення</i>						
Київ	6,0	4,7	9,4	7,3	3,6	6,4
Міста із населенням понад 500 тис. жителів	18,1	15,4	9,4	19,0	10,5	12,8
Міста із населенням 100–499 тис. жителів	21,0	17,2	34,4	22,6	14,4	14,9
Міста із населенням 50–99 тис. жителів	3,3	5,7	15,6	6,1	7,8	4,2
Міста із населенням менш як 50 тис. жителів	13,2	15,8	6,2	13,8	13,9	25,5
Селища міського типу	12,6	9,3	6,2	7,0	9,3	6,4
<i>Сільські поселення</i>						
Загалом	25,8	31,9	18,8	24,2	40,5	29,8
Загалом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Яким країнам віддають перевагу потенційні мігранти, які б хотіли чи то оселитися там назавжди, чи то влаштуватися на тимчасову роботу?

Найкращими для еміграції країнами, на думку наших співвітчизників, є Німеччина (9,0%), Канада (6,1%), Сполучені Штати Америки (5,9%), Росія (5,5%), рідше Австралія (2,7%). Зауважмо, що Ізраїль, який приймав

у 1990-ті роки величезні контингенти колишніх українських громадян, нині до переліку привабливих для еміграції країн більше не входить (0,8%).

Ті самі країни називають і потенційні трудові мігранти, змінюється лише порядок їхніх переваг. Пріоритет, як і раніше, належить Німеччині, де хотіли б тимчасово попрацювати 13,6% наших співвітчизників. Другою за частотою згадування країною є США, де воліли б працювати 7,5% потенційних гастарбайтерів. Третє місце у списку найбажаніших для тимчасової праці країн наші співвітчизники віддають Росії (5,2%) і майже так само часто називають далеку Канаду (4,9%). Рідше згадують Італію (2,8%), Велику Британію (2,2%), Австрію (1,8%), Чехію (1,5%) і Польщу (1,2%). Наголошу, що в цьому списку є навіть екзотична для українських гастарбайтерів Австралія (2,3%). Натомість Ізраїль з цього переліку практично випав (0,4%).

Потенційні туристи найчастіше живуть на Сході країни (17,2%), а *зорієнтовані на здобуття освіти за кордоном* — на Півдні (25,1% усіх, хто воліє навчатися за кордоном) (табл. 1).

4.2. Рівень матеріального добробуту потенційних мігрантів

Характеристики матеріального добробуту домогосподарств жителів України, складені на підставі їхніх власних оцінок, засвідчують, що налаштовані на еміграцію чи на тимчасові заробітки за кордоном співвітчизники не є в Україні найнеблагополучнішими й бідними людьми. Найгірше живуть саме ті, хто зовсім не планує виїжджати за кордон із жодною метою (табл. 2). Серед них 60,7% визначають нинішній рівень матеріального добробуту своїх домогосподарств як низький і дуже низький. 3-поміж потенційних емігрантів і гастарбайтерів так низько оцінюють свій матеріальний статус в 1,6–1,7 раза менше людей (36,2% і 38,4% відповідно). А в середньому в Україні таких бідняків майже в півтора раза менше (44,7%).

І якщо до середньої верстви за рівнем матеріального добробуту відносять себе 18,3% співвітчизників, які не збираються виїжджати із жодною метою за межі України, то потенційні емігранти ідентифікують себе зі стратою “середняків” в 1,9 раза частіше. Зазначу також, що за оцінками респондентів у середньому в Україні 2,5% домогосподарств характеризуються найвищим матеріальним статусом. Особливо високий він у групі наших співгромадян, які планують побувати за кордоном як туристи (4,3%). Разом із тим лише 1,2% жителів України, які не планують залишати її межі, вважають рівень матеріального добробуту своєї сім’ї вищим за середній.

Справедливість цих думок підтверджується також іншими оцінками респондентів. Так, якщо середній особистий дохід потенційного емігранта або гастарбайтера у березні 2004 року становив відповідно 269,44 грн і 283,25 грн, то в групі співвітчизників, які залишаються на рідній українській землі, він ледь перевищив 200 грн (205,15 грн). І якщо розміри сукупного доходу сім’ї за березень 2004 року після відрахування усіх податків у їхніх сім’ях становив 458,42 грн, то в групах потенційних емігрантів і гастарбайтерів його розмір був в 1,4 раза вищим (636,56 і 624,31 грн відповідно).

**Потенційні мігранти в Україні:
матеріальний добробут домогосподарств**

Характеристики матеріального добробуту	Усі жителі України віком понад 16 років	Серед них					Не хотіли б виїхати за кордон
		Хотіли б виїхати за кордон					
		на постійне проживання	на тимчасову роботу	на навчання	з туристичною метою		
<i>Сучасний рівень матеріального становища</i>							
Дуже низький	18,0%	15,9%	15,8%	–	15,0%	24,9%	
Низький	25,7%	20,3%	22,6%	12,5%	21,7%	35,8%	
Нижчий за середній	23,2%	25,3%	25,4%	25,0%	24,4%	19,8%	
Середній	30,6%	35,7%	35,1%	53,1%	34,6%	18,3%	
Вищий за середній	2,2%	2,8%	0,7%	9,4%	3,7%	1,2%	
Високий	0,2%	–	0,4%	–	0,3%	–	
Дуже високий	0,1%	–	–	–	0,3%	–	
Особистий дохід за березень 2004 року, грн	252,36	269,44	283,25	164,90	279,85	205,15	
Сукупний дохід сім'ї за березень 2004 року після сплати податків, грн	606,63	636,56	624,31	718,96	733,06	458,42	
<i>Оцінка щомісячного доходу сім'ї</i>							
Його на все вистачає, відкладаємо гроші щомісяця	2,7%	1,1%	1,8%	9,4%	4,9%	1,5%	
Відкладати гроші вдається, але нерегулярно	27,9%	33,0%	31,9%	50,0%	30,3%	18,0%	
Вдається тільки зводити кінці з кінцями	40,7%	40,1%	39,4%	31,2%	39,4%	43,8%	
Грошей абсолютно не вистачає, постійно відмовляємо собі в найнеобхіднішому	28,7%	25,8%	26,9%	9,4%	25,4%	36,7%	

Оцінюючи розміри щомісячного доходу своєї сім'ї, 43,8% жителів України, котрі не планують жодних поїздок за кордон, стверджують, що їм удається лише зводити кінці з кінцями, а 36,7% — що їм абсолютно не вистачає грошей і вони постійно відмовляють собі в найнеобхіднішому. Отже, 80,5% співвітчизників, які залишаються вдома, — це по-справжньому бідні люди. Лише 18,0% належних до цієї страти людей можуть час від часу відкладати бодай якісь гроші “про чорний день” або на світле майбутнє.

Серед потенційних емігрантів і гастарбайтерів бідняків менше (65,9% і 66,3% відповідно). Серед них децю менше й тих, хто ледь зводить кінці з кінцями (40,1% і 39,4% відповідно), або тих, кому зовсім бракує грошей на життя (25,8% і 26,9% відповідно). А роблять грошові заощадження, хоча й нерегулярні, 33,0% і 31,9% потенційних мігрантів, що входять до цих груп.

4.3. Рівень зайнятості потенційних мігрантів

Потенційні емігранти і гастарбайтери характеризуються найвищими показниками зайнятості: з-поміж перших працюють 51,1%, серед других — 58,4% (табл. 3). Хто ж ці люди?

Основна маса працевлаштованих співгромадян працюють на державних чи комунальних підприємствах і в організаціях (40,9% і 43,6% у групах потенційних емігрантів і потенційних гастарбайтерів відповідно). Децю рідше вони є працівниками приватних підприємств (34,4% і 30,7% відповідно) і акціонерних товариств (16,1% і 12,9% відповідно) і набагато рідше займаються індивідуальною трудовою діяльністю (3,2% і 7,4% відповідно).

Серед незайнятих потенційних емігрантів і гастарбайтерів чимало зареєстрованих безробітних і людей, які тимчасово не працюють, але шукають роботу: серед потенційних емігрантів частка таких осіб становить відповідно 7,9% і 22,5%, а серед потенційних гастарбайтерів навіть більше — 8,6% і 30,2%. Вельми відчутною серед потенційних емігрантів є питома вага пенсіонерів та інвалідів, що досягає 28,1% і 9%. У групі потенційних гастарбайтерів такі люди трапляються рідше: частка пенсіонерів дорівнює 20,7%, а інвалідів — 1,7%. Кожен п'ятий потенційний емігрант ще навчається в школі або вищому чи середньому спеціальному навчальному закладі, такий статус має кожен четвертий потенційний гастарбайтер. Кожен дев'ятий потенційний емігрант — домогосподарка або жінка, яка перебуває в декретній відпустці або виховує дітей; такий само статус має кожен сьомий потенційний трудовий мігрант.

Найвища питома вага людей, які не працюють, серед тих, хто не збирається в жодному разі виїжджати за кордон, — 72,1%. Це й не дивно, адже кожен другий із них — пенсіонер, а кожен восьмий — інвалід. Стільки ж, скільки й інвалідів, серед них і зареєстрованих безробітних (12,0%). У цій групі зафіксовано найвищу частку жінок, які не працюють через декретну відпустку або відпустку з догляду за дітьми (12,0%), і менше, ніж у середньому по Україні, домогосподарок (4,0%). Тут зовсім мало студентів (лише 8,0%). У цій групі також спостерігається найнижча частка осіб, які тимчасово ніде не працюють і шукають роботу, — 4,0%.

Питома вага осіб, які мають заняття, у страті співвітчизників, котрі не бажають залишати батьківщину, дуже низька — лише 27,9%. Тож де працюють ці люди?

Майже кожен другий працює на підприємствах чи в установах, що перебувають у державній або комунальній власності, кожен п'ятий є службовцем акціонерного товариства, а ще кожен п'ятий працює у приватній фірмі. Зайнятих індивідуальною трудовою діяльністю тут стільки ж, скільки в середньому в Україні — 5,4% (табл. 3).

Потенційні мігранти в Україні: характеристики і статуси

Зайнятість: характеристики і статуси	Усі жителі України віком понад 16 років, %	Серед них, %					Не хотіли б виїхати за кордон
		Хотіли б виїхати за кордон					
		на постійне проживання	на тимчасову роботу	на навчання	з туристичною метою		
Зайнятість							
Працюють	45,3	51,1	58,4	34,4	49,5	27,9	
Не працюють	54,7	48,9	41,6	65,6	50,5	72,1	
Не працюють							
Пенсіонери	49,8	28,1	20,7	–	47,9	48,0	
Інваліди	4,0	9,0	1,7	–	3,6	12,0	
Студенти/учні	14,2	20,2	25,0	61,8	15,8	8,0	
Домогосподарки	6,2	2,2	8,6	4,8	9,7	4,0	
Жінки в декретній відпустці або ті, що доглядають за дітьми	6,3	9,0	5,2	28,6	8,5	12,0	
Зареєстровані безробітні	5,2	7,9	8,6	–	4,2	12,0	
Тимчасово не працюють і шу- кають роботу	14,0	22,5	30,2	4,8	10,3	4,0	
Інші	0,3	1,1	–	–	–	–	
Працюють на/у							
Підприємстві/установі, що пе- ребувають у державній чи ко- мунальній власності	44,3	40,9	43,6	36,4	46,9	46,2	
Збройних силах, СБУ, міліції	1,3	2,2	–	–	2,5	–	
Орендному підприємстві	1,0	2,2	1,2	–	–	2,2	
Кооперативі	0,7	–	1,2	–	1,2	–	
Колективному сільськогоспо- дарському підприємстві	2,2	–	1,2	–	3,7	4,3	
Акціонерному товаристві	15,3	16,1	12,9	9,1	16,0	19,4	
Приватному підприємстві	27,8	34,4	30,7	36,4	24,2	21,5	
Спільному підприємстві/іно- земній фірмі	0,6	–	1,2	9,1	–	–	
Фермерському господарстві	0,4	–	–	–	–	–	
Профспілці, громадській організації	–	–	–	–	–	–	
Індивідуальна трудова діяльність	5,7	3,2	7,4	9,0	4,9	5,4	
Інше	0,7	1,0	0,6	–	0,6	1,0	

4.4. Рід занять і статуси потенційних мігрантів

Лева частка потенційних емігрантів — наймані працівники (93,5%). Серед евентуальних трудових мігрантів як таких ідентифікують себе трохи менше людей (85,9%), натомість серед них у 2,3 раза частіше зустрічаються особи, зайняті індивідуальною трудовою діяльністю (9,8%), і частіше, ніж у середньому по Україні, присутні власники фірм, які використовують найману працю (3,7%).

За родом занять потенційні емігранти найчастіше ідентифікують себе як кваліфікованих робітників (32,2%) або як кваліфікованих фахівців із вищою освітою (25,3%). Майже вдвічі рідше потенційні емігранти визначають себе як фахівців із середньою фаховою освітою (13,8%) або службовців із числа технічного чи обслуговувального персоналу — лаборантів, друкарок, обліковців (13,8%). Потенційні емігранти зі статусом керівника трапляються в цій групі нечасто: частка їх становить лишень 6,8% (табл. 4).

Потенційні трудові мігранти за родом занять певним чином різняться. Серед них частіше зустрічаються кваліфіковані робітники й підсобні працівники (37,8% і 7,8% відповідно) і помітно рідше — кваліфіковані фахівці з вищою освітою (15,7%, або в 1,6 раза рідше порівняно з потенційними емігрантами). До цієї групи належить також в 1,3 раза більше фахівців із середньою фаховою освітою (17,9% проти 13,9%). Тут ще рідше, ніж серед потенційних емігрантів, можна зустріти людину в ранзі керівника (5,0%).

Серед тих, хто за кордон не збирається, помітно менше кваліфікованих фахівців із вищою освітою (усього 12,9%) і помітно більше різноробів і підсобних робітників (12,9% проти 2,9% серед потенційних емігрантів і 7,8% серед евентуальних трудових мігрантів).

4.5. Соціально-демографічні характеристики потенційних мігрантів

Якщо серед потенційних емігрантів чоловіків менше, ніж жінок (46,2% проти 53,8%), то серед потенційних гастарбайтерів зафіксовано зворотну залежність: чоловіків тут значно більше (59,1% проти 40,9%). Потенційні емігранти за віком старші: частка осіб віком 55 років і більше серед них набагато вища (21,9% проти 8,6%). Тут більше людей із вищою і неповною вищою освітою (30,7% проти 26,2%), тоді як потенційні трудові мігранти помітно частіше мають середню фахову освіту (36,2% проти 27,5%).

У групі потенційних емігрантів менше людей, які перебувають у законному шлюбі, більше розлучених і овдовілих, ніж серед потенційних гастарбайтерів. Сімейний статус середнього, типового гастарбайтера виглядає як міцніший: сім'ю мають 62,0% (проти 54,4% серед потенційних емігрантів), розлученими є 7,5% (проти 9,9%), а овдовілі становлять 4,4% (проти 5,5%). Та й дітей віком до 16 років у потенційних гастарбайтерів побільше: якщо по одній дитині мають 26,4% сімей, що готуються до від'їзду назавжди, а двох — тільки 6,0%, то у співвітчизників, які збираються за кордон, щоби тимчасово попрацювати, одну дитину віком до 16 років мають 27,6%, двох — 15,4%, а трьох і більше — 1,5% сімей. Зазначу, що в сім'ях потенційних емігрантів кількість неповнолітніх дітей взагалі не перевищує двох.

Потенційні мігранти в Україні: рід занять і статуси

Рід занять і статуси потенційних мігрантів	Усі жителі України віком понад 16 років, %	Серед них, %				
		Хотіли б виїхати за кордон				Не хотіли б виїхати за кордон
		на постійне проживання	тимчасово, на роботу	на навчання	з туристичною метою	
Статуси						
Найманий робітник	89,3	93,5	85,9	90,9	90,1	91,4
Індивідуальна трудова діяльність	7,9	4,3	9,8	9,1	8,6	6,4
Фермер-орендар	0,4	–	0,6	–	–	–
Власник/співвласник фірми, який використовує найману працю	2,4	2,2	3,7	–	1,3	2,2
Рід занять						
Керівник (заступник) підприємства/установи	1,2	1,1	1,4	–	0,7	2,4
Керівник підрозділу (відділу, цеху, лабораторії) підприємства/установи	4,5	5,7	3,6	–	6,8	2,4
Кваліфікований фахівець із вищою освітою	17,5	25,3	15,7	40,0	16,5	12,9
Фахівець із середньою фаховою освітою	20,2	13,8	17,9	20,0	26,0	20,0
Службовець технічного й обслуговувального персоналу (друкарка, лаборант, обліковець)	11,1	13,8	9,3	10,0	8,9	12,9
Кваліфікований робітник	32,1	32,2	37,8	20,0	30,2	31,8
Різнороб/підсобний робітник	7,0	2,3	7,8	–	4,8	12,9
Робітник, зайнятий фізичною працею в сільському господарстві	3,1	2,3	2,9	–	2,7	3,5
Військовослужбовець (Збройні Сили, СБУ, міліція)	0,6	1,2	–	–	0,7	–
Інше	2,7	2,3	3,6	10,0	2,7	1,2

Соціально-демографічні характеристики осіб, які не мають наміру залишати межі України, свідчать, що ця група об'єднує більше жінок, ніж чоловіків (59,5% проти 40,5%); що до неї входять переважно літні люди віком понад 55 років, частка котрих удвічі вища, ніж у середньому по Україні (62,8% проти 31,8%); що питома вага осіб із початковою і неповною середньою освітою також вища, ніж у середньому по країні (27,6% проти 13,9%), а частка громадян із вищою або неповною вищою освітою вдвічі нижча, ніж у

групі потенційних емігрантів (14,8% проти 30,7%). Кожен п'ятий член цієї групи — удівець чи вдова. І лише 8,4% з-поміж них мають дитину віком до 16 років, а двох неповнолітніх дітей — 5,1% (табл. 5).

Таблиця 5

**Потенційні мігранти в Україні:
соціально-демографічні характеристики**

Соціально-демографічні характеристики	Усі жителі України віком понад 16 років, %	Серед них, %				
		Хотіли б виїхати за кордон				Не хотіли б виїхати за кордон
		на постійне проживання	на тимчасову роботу	на навчання	з туристичною метою	
Стать						
Чоловіча	45,6	46,2	59,1	31,2	41,3	40,5
Жіноча	54,4	53,8	40,9	68,8	58,7	59,5
Вік, років						
16–29	25,6	36,3	33,3	75,0	26,6	7,5
30–54	42,7	41,8	58,1	21,9	45,3	29,7
55 і більше	31,8	21,9	8,6	3,1	28,1	62,8
Освіта						
Початкова/неповна середня	13,9	6,6	5,0	25,0	9,8	27,6
Середня	32,1	35,2	32,6	28,1	26,0	34,8
Середня спеціальна	31,1	27,5	36,2	18,8	39,8	22,8
Неповна вища/вища	22,9	30,7	26,2	28,1	24,4	14,8
Сімейний стан						
Неодружені	19,4	28,6	24,7	56,2	17,4	9,0
Одружені	61,8	54,4	62,0	43,8	67,6	60,4
Живуть у незареєстрованому шлюбі	1,6	1,6	1,4	–	1,5	1,5
Розлучені	6,9	9,9	7,5	–	5,8	6,9
Вдови/вдівці	10,3	5,5	4,4	–	7,7	22,2
Діти віком до 16 років						
Одна дитина	20,5	26,4	27,6	28,1	22,6	8,4
Дві	9,3	6,0	15,4	6,2	10,1	5,1
Три	0,4	–	0,4	–	0,3	0,9
Чотири	0,1	–	0,4	–	–	–
П'ятеро і більше	0,5	–	0,7	3,2	0,3	0,3
Дітей немає	69,2	67,6	55,5	62,5	66,7	85,3

Висновки

Засновник Чиказької школи міської соціології й екології людини Роберт Парк, подібно до деяких ідеологів доби Просвітництва, вважав, що міграції, революції та війни — явища одного порядку, оскільки вони порушують природний плин людської історії. А власне міграцію він визначив як одну із багатьох форм здійснення історичних змін [Park, 1928: р. 886]. Роберт Парк небезпідставно гадав, що коли економіка і соціальний порядок порушуються, міграції населення виявляють себе як спосіб досягнення нової рівноваги [Park, 1950: р. 10].

Наша новітня історія з її драматичними колізіями й розломами, що породили потужні людські потоки на теренах стрімко зруйнованої імперії, підтверджує слушність постулатів Роберта Парка. Кожна із країн нашої Співдружності шукала і знаходила свої рішення в перебігу здійснення історичних змін. З ними можна погоджуватися, їх можна спростовувати, приймати чи не приймати. Як-то кажуть, історія розсудить. Я про інше. Рішення ці стосувалися долі мільйонів людей, не залишаючи їх байдужими і бездіяльними. Зруйнований соціальний порядок і економіка виштовхували вчорашніх співвітчизників у невідоме, невизначене майбутнє, позбавлене будь-яких гарантій. Втрачену рівновагу ці люди намагалися знайти на чужині або шукали її в країні предків. За сухою формулою “прибули-вибули” приховані і здобута стабільність, і несправджені надії, і ностальгія за часом, якого не повернеш, інше життя і спогади. Ця формула — індикатор: обчислені за нею показники вказують уважному аналітикові на міру напруженості міграційної ситуації в країні. Наведені у статті дані недвозначно засвідчують, що в Україні досягнуто стану нової міграційної рівноваги, до якого країна йшла цілих чотирнадцять років. Добіг кінця певний етап трансформаційних перетворень.

Якщо економіка країни зміцнюватиметься, а владі вдасться підтримувати безконфліктний соціальний порядок, тоді міграційні події в Україні розвиватимуться за позитивним сценарієм, зберігаючи її демографічний потенціал і запобігаючи суспільним втратам.

Якщо ж цього не станеться внаслідок багатьох зовнішніх і внутрішніх причин, на Україну очікує новий міграційний дисбаланс, наслідки якого передбачити сьогодні важко. Однак пам'ятати про це необхідно.

Література

Грушевський О., Кутковець Т. Українці в Росії: Експрес-аналіз за результатами дослідження. — М., 1992.

Етнополітика в Україні: документи та матеріали. — К., 1998.

Евтух В.Б., Суглобин С.И., Самборская Я.Э. Немцы в Украине: статус, этничность, миграционные установки. — К., 1993.

Кліщенко Т., Малиновська О., Мінгазутдинов І., Шамшиур О. Становище біженців турків-месхетинців в Україні. — К., 1999.

Конференція СНГ по проблемам беженцев и мигрантов. — Женева, 1996. — Т. 2. — №1 (январь).

Миграция населения в странах СНГ. 1996 г. — Женева, 1998.

Міграційна ситуація в Україні // Біженці та міграція: український часопис права і політики. — 1998. — Т. 2. — № 3-4. — С. 207-221.

Народное хозяйство Украинской ССР в 1989 году : Статистический ежегодник / Госкомстат УССР. — К., 1990.

Независимость. — 1993. — 15 января.

Соціальні індикатори рівня життя населення : Статистичний збірник / Державний комітет статистики України. — К., 2005.

Park R.E. Human Migration and the Marginal Man // Journal of Sociology. — 1928. — Vol. XXXIII. — № 6. — P. 886.

Park R.E. The Problem of Cultural Differences // Race and Culture. — Glencoe, 1950. — P. 10.